

รายงานการศึกษาฉบับสมบูรณ์

**"ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร
ในระดับชุมชน"**

โดย

มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย)

สนับสนุนโดย

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ

คำนำ

ที่มาของงานศึกษาครั้งนี้ เป็นผลที่เชื่อมโยงกับมติสมัชชาสุขภาพแห่งชาติ ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2551 ประเด็นเกษตรและอาหารในยุควิกฤตสู่การปฏิบัติ ซึ่งมีมติในเรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารที่เหมาะสมกับบริบทสังคมไทย ด้วยต้องการให้การพัฒนาความมั่นคงทางอาหารมาจากระดับชุมชนโดยเฉพาะในชนบท ซึ่งมีบทบาทในการผลิตอาหารให้สังคม โดยพิจารณาความมั่นคงทางอาหารในระดับครัวเรือนและชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร และเป็นเครื่องมือสำหรับการสร้างความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน และระดับนโยบายในอนาคต

โครงการศึกษา “ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน” เป็นโครงการที่มีโครงการศึกษาในระดับพื้นที่รวม 8 โครงการ รายงานการศึกษา “ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน” ฉบับนี้ จึงเป็นการประมวลสังเคราะห์ จากรายงานการศึกษา “ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน” ในโครงการต่างๆ รวม 8 โครงการ ซึ่งมีรายงานการศึกษารวม 11 เล่ม พื้นที่การศึกษาอยู่ใน 26 ชุมชน ครอบคลุมชุมชนในภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคอีสาน และภาคใต้ การสังเคราะห์ผลการศึกษาในภาพรวมฉบับนี้ เป็นการศึกษาดัชนีชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน ซึ่งปรากฏอยู่ในรายงานการศึกษาของโครงการต่างๆ ที่ได้นำเสนอข้อคิดเห็นและข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหาร และความเสถียร ความเปราะบาง รวมทั้งศักยภาพของครัวเรือนและชุมชนในพื้นที่ศึกษา การประมวลและสังเคราะห์ผลการศึกษาที่ปรากฏอยู่ในรายงานฉบับนี้ เป็นการสังเคราะห์ร่วมกันกับคณะผู้วิจัยในโครงการศึกษาในระดับพื้นที่ทั้ง 8 โครงการ

การศึกษาครั้งนี้สำเร็จลุล่วงได้ ด้วยความร่วมมือของคณะศึกษานิเทศก์ของโครงการต่างๆในระดับพื้นที่ ที่ได้ปรากฏรายชื่อในบทนำของรายงานฉบับนี้แล้ว คณะผู้วิจัยขอขอบคุณคณะศึกษานิเทศก์ในโครงการศึกษาต่างๆในระดับพื้นที่ทุกท่าน และขอขอบคุณคณะที่ปรึกษา ทั้งอาจารย์ พงษ์ ยิบมันตรະสิริ อาจารย์บุญศรา ลิ้มนิรันดร์กุล อาจารย์บัญญัติ แก้วส่อง อาจารย์ ปัทมาวดี ชูชุกี อาจารย์ประภาส ปิ่นตบแต่ง ที่กรุณาให้คำปรึกษา และให้ข้อคิดเห็นในการสังเคราะห์งานศึกษานี้ ทำให้การประมวลสังเคราะห์มีความชัดเจนมากขึ้น และสามารถให้ประโยชน์ต่อการเผยแพร่ และนำเสนอต่อสาธารณะและในระดับนโยบายต่อไป

ขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) ที่สนับสนุนงบประมาณในการศึกษาครั้งนี้ คณะวิจัยหวังใจว่ารายงานการศึกษาฉบับนี้จะมีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาความมั่นคงทางอาหารในสังคมไทย ทั้งในการสร้างรูปธรรมให้เกิดขึ้น และในการผลักดันทางนโยบาย รวมทั้งการสร้างงานวิชาการด้านความมั่นคงทางอาหารจากชุมชนให้เป็นที่รับรู้ของสังคมโดยรวม

สุภา ใยเมือง
เกียรติศักดิ์ ยั่งยืน
คณะผู้วิจัย
กรกฎาคม 2554

บทสรุปเพื่อผู้บริหาร

ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน เป็นการศึกษ ตัวชี้วัดของครัวเรือนและชุมชนใน
ชนบท งานศึกษา พบว่า บริบทที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน มีหลากหลายมิติ การ
ให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารของชุมชน มิได้มีเพียงความหมายในด้านการมีอาหารบริโภคอย่าง
เพียงพอเท่านั้น แต่ได้เกี่ยวพันในประเด็นด้านสิทธิ และการเข้าถึงฐานทรัพยากรอาหารของชุมชน การ
เข้าถึงระบบอาหารทั้งในท้องถิ่น และในระบบห่วงโซ่อาหารของสังคม รวมทั้งมีมิติของควมมีเสถียรภาพ
และความยั่งยืน ของระบบอาหาร เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของครัวเรือนและชุมชนในปัจจุบันและอนาคต

การวัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนนั้น นอกจากจะมีตัวชี้วัดในด้านภาวะโภชนาการ หรือ
สถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนดังที่ปรากฏในตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารของประเทศที่เป็นอยู่ใน
ปัจจุบันแล้ว ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารของชุมชนซึ่งให้ความสำคัญในเรื่องการมีอาหารเพียงพอต่อ
การบริโภคตลอดทั้งปีเป็นพื้นฐาน ได้เน้นไปที่ การพึ่งตนเองด้านอาหารทั้งในระดับครัวเรือน และชุมชน
และให้ความสำคัญกับมิติในด้านสิทธิและการเข้าถึงระบบอาหาร ซึ่งประกอบด้วยสิทธิและการเข้าถึงฐาน
ทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล สิทธิและการเข้าถึงปัจจัยการผลิตทางการเกษตร ทั้ง
ที่ดิน แหล่งน้ำ และพันธุกรรมพืชและสัตว์ สิทธิในทางเศรษฐกิจและการเข้าถึงระบบการค้าอาหาร ซึ่งมี
มิติที่หลากหลาย ทั้งมิติเศรษฐกิจครัวเรือนเพื่อการพึ่งตนเอง ที่เน้นการกระจายผลผลิตอาหารของชุมชน
และระบบการกระจายอาหารของสังคมเพื่อไม่ให้เกิดการผูกขาดอาหาร มิติด้านรายได้ของครัวเรือนเพื่อให้
สามารถเข้าถึงอาหารในระบบตลาดโดยเน้นที่จะให้มีแหล่งที่มาของรายได้ที่หลากหลาย นอกจากรายได้
จากภาคการเกษตร รวมทั้งการเข้าถึงคุณภาพอาหาร ที่มีมิติทั้งด้านความปลอดภัยด้านอาหาร คุณภาพ
ทางโภชนาการ ซึ่งมีได้วัดภาวะโภชนาการเพียงอย่างเดียว แต่วัดจากกระบวนการผลิตของครัวเรือน และ
ชุมชน การมีส่วนร่วมของชุมชนในการกำหนดนโยบายด้านการตลาด และมาตรฐานอาหารของสินค้าที่
ขายในท้องถิ่น รวมทั้งการสร้างความรู้ในระบบอาหารท้องถิ่นของชุมชน และภาวะสุขภาพของคนใน
ครัวเรือนและชุมชน และสิทธิในทางวัฒนธรรมและการพัฒนาที่จะดำรงระบบอาหารของชุมชน การสำรอง
อาหาร และการรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหารของครัวเรือนและชุมชน

ตัวชี้วัดความเสี่ยง ความเปราะบาง และศักยภาพของชุมชน เป็นตัวชี้วัดที่จะใช้เป็นเครื่องมือ
สำหรับการสร้างเสถียรภาพและความยั่งยืน ทั้งในภาวะปกติ และภาวะวิกฤตด้านอาหาร ความเสี่ยงและ
ความเปราะบางจะสะท้อนบริบทที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน ทั้งที่เป็นปัจจัยจาก
ภายนอก เช่น ภัยพิบัติอันเกิดจากธรรมชาติ หรือในภาวะสงคราม และปัจจัยจากภายในคือ สัดส่วนการ

พึ่งตนเองด้านอาหารที่ลดลง และการประเมินศักยภาพของชุมชน ทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน ที่จะตอบสนองต่อวิกฤติและความเสี่ยงที่เกิดขึ้น รวมทั้งจะเป็นเครื่องมือสำหรับการวางแผนการพัฒนาและเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชนในอนาคต

จากการประเมินสถานะความมั่นคงทางอาหารในระดับครัวเรือนและชุมชนตามตัวชี้วัดที่กำหนดขึ้นนี้ พบว่า ยังมีความไม่มั่นคงทางอาหารของชุมชนในหลายมิติ โดยเฉพาะในด้านสิทธิและการเข้าถึงระบบอาหาร ในขณะที่ศักยภาพของชุมชนในบางชุมชนยังดำรงการช่วยเหลือกันในการแก้ไขปัญหาภาวะการขาดแคลนอาหาร ข้อเสนอจากการศึกษาครั้งนี้ จึงครอบคลุมทั้ง การใช้เครื่องมือตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารสำหรับการประเมินสถานะภาพความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน และประเทศ การให้ความสำคัญกับการรับรองสิทธิของชุมชนในการเข้าถึงฐานทรัพยากรอาหารของชุมชน การเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการมีส่วนร่วมในระบบห่วงโซ่อาหาร และระบบการกระจายอาหารของชุมชนและสังคม รวมทั้งนโยบายที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชน เช่นนโยบายการใช้ที่ดิน เพื่อการปลูกพืชพลังงานและอาหาร นโยบายการจัดการน้ำของรัฐ นโยบายด้านป่าไม้ ที่ดิน เป็นต้น

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	ค
บทที่ 1 บทนำ	1
1. ขอบเขตการศึกษา	2
2. กระบวนและวิธีการศึกษา	2
3. กรอบแนวคิดความมั่นคงทางอาหาร	4
บทที่ 2 บริบทพื้นที่ศึกษา	8
บทที่ 3 นิยาม “ความมั่นคงทางอาหารของชุมชน”	31
บทที่ 4 การพึ่งตนเองด้านอาหาร: ตัวชี้วัดและสถานะ	37
บทที่ 5 สิทธิและการเข้าถึงในระบบอาหาร	54
5.1 สิทธิในฐานะทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่งและทะเล	54
5.2 สิทธิในฐานะทรัพยากรการผลิต	71
5.3 มิติทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและสิทธิในระบบการค้าอาหาร	78
5.4 การเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ	84
5.5 สิทธิทางวัฒนธรรมและการพัฒนา	90
บทที่ 6 ความเสี่ยง ความเปราะบาง และศักยภาพของครัวเรือนและชุมชน	94
บทที่ 7 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	100
บรรณานุกรม	จ

สารบัญตาราง

	หน้า	
ตารางที่ 1	พื้นที่ศึกษาความมั่นคงทางอาหาร	11
ตารางที่ 2	ปฏิทินอาหารของชุมชนในรอบ 1 ปี บ้านแม่ออกเหนือ	43
ตารางที่ 3	สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารประเภทต่างๆ ในหมู่บ้านปางยาง	46
ตารางที่ 4	แสดงความเพียงพอของสัตว์เลี้ยงเพื่อการบริโภค	48
ตารางที่ 5	สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารชุมชนบ้านหินเพิง จังหวัดกระบี่	52
ตารางที่ 6	การให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารใน 4 ชุมชน	55
ตารางที่ 7	ตัวชี้วัดสิทธิในฐานะทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่ง และทะเล	56
ตารางที่ 8	การเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าเพื่อเป็นอาหารและรายได้	58
ตารางที่ 9	การเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่า ประเภทเห็ด เพื่อเป็นอาหารและรายได้	58
ตารางที่ 10	ระดับความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรอาหารโดยรวม	59
ตารางที่ 11	ปฏิทินอาหารจากป่าประเภทพืชบ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ปี 2553	60
ตารางที่ 12	ปฏิทินอาหารจากป่าประเภทสัตว์บ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ปี 2553	61
ตารางที่ 13	ปฏิทินการใช้ประโยชน์จากป่าของบ้านหนองจาน	62
ตารางที่ 14	ปฏิทินผลผลิตจากป่าโคกหินลาด	64
ตารางที่ 15	แสดงสัตว์น้ำและเครื่องมือที่ใช้จับในแต่ละช่วงเวลา บ้านหน้าทับ	69
ตารางที่ 16	ขนาดถือครองพื้นที่ของกลุ่มตัวอย่าง 4 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย	73
ตารางที่ 17	สัดส่วนการกระจายผลผลิตพืชที่เพาะปลูก ของกลุ่มตัวอย่างบ้านแม่สุริน	80
ตารางที่ 18	ค่าใช้จ่ายเพื่อซื้ออาหารเป็นสัดส่วนเท่าใดของรายจ่ายของครัวเรือนทั้งหมด	81
ตารางที่ 19	การใช้ปัจจัยการผลิตดังต่อไปนี้ในการเพาะปลูกข้าว (ร้อยละ)	86
ตารางที่ 20	แสดงถึงความปลอดภัยด้านอาหารและโภชนาการ	89
ตารางที่ 21	ความเข้มแข็งของฐานวัฒนธรรมชุมชน โดยรวมใน 4 พื้นที่ศึกษา	93
ตารางที่ 22	แสดงรายละเอียดองค์ประกอบตัวชี้วัด	101

สารบัญแผนภาพ

		หน้า
แผนภาพที่ 1	สัดส่วนแหล่งที่มาของอาหารใน 4 หมู่บ้าน จ.แม่ฮ่องสอน ปี 2553	41
แผนภาพที่ 2	ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบ้านแม่สุรินและแหล่งอาหาร 4 แหล่ง	42
แผนภาพที่ 3	สัดส่วนการได้มาซึ่งอาหารจาก 5 แหล่ง บ้านผาเจริญ	45
แผนภาพที่ 4	สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารบ้านโนนยาง อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดยโสธร	47
แผนภาพที่ 5	สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารชุมชนหนองสาหร่าย	49
แผนภาพที่ 6	สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของกลุ่มอาชีพรับจ้าง ชุมชนหนองสาหร่าย	50
แผนภาพที่ 7	สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนข้าราชการและครัวเรือนค้าขายในชุมชนหนองสาหร่าย	51
แผนภาพที่ 8	แสดงปริมาณเห็ดที่เก็บได้ในป่าโคกหนองหล่ม ปี พ.ศ. 2553	64
แผนภาพที่ 9	แสดงปริมาณผลผลิตจากป่าในรอบปี 2553	65
แผนภาพที่ 10	แสดงแหล่งอาหารจากนาตามฤดูกาล	65
แผนภาพที่ 11	แสดงรายรับ-รายจ่ายของครัวเรือนในชุมชนชาวสวนยาง	82
แผนภาพที่ 12	สัดส่วนระบบการผลิตพืชเศรษฐกิจบ้านปางหมู	86
แผนภาพที่ 13	แสดงสัดส่วนการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นประกอบอาหารท้องถิ่น	92
แผนภาพที่ 14	แสดงสัดส่วนการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นประกอบอาหารทั่วไป	92
แผนภาพที่ 15	องค์ประกอบของความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชน	100
แผนภาพที่ 16	องค์ประกอบของสิทธิและการเข้าถึงระบบอาหาร	101

บทที่ 1

การศึกษา “ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน”

1.1 บทนำ

ความมั่นคงทางอาหาร ถูกกล่าวถึงมากขึ้น เมื่อประชาชนต้องเผชิญภาวะอาหารแพง วิกฤตอาหารที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2551 และแนวโน้มภาวะอาหารแพงมากขึ้นในอนาคต ตามที่องค์กรอาหารและการเกษตรแห่งสหประชาชาติ หรือ FAO ได้คาดการณ์ไว้ วิกฤตอาหารที่เกิดขึ้นได้ส่งผลกระทบต่อโดยรวมต่อประชาชน และทำให้สัดส่วนคนจนเพิ่มมากขึ้น มีการวิเคราะห์สาเหตุของวิกฤตอาหารที่เกิดขึ้นว่ามาจากปัจจัยหลายประการ ตั้งแต่การหดตัวของภาคเกษตรเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการขยายตัวของเมือง การผันเอาที่ดินไปปลูกพืชเพื่อทำเชื้อเพลิงแทนน้ำมัน การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมกรรมการบริโภคของคนในสังคม การเก็งกำไรในตลาดสินค้าโภคภัณฑ์ จนถึงการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศที่มีผลกระทบต่อปริมาณผลผลิตที่ได้ อย่างไรก็ตาม ประเด็นปัญหาอาจมีความซับซ้อนมากกว่าการมองไปที่ตัวเลขการผลิตอาหารที่สะท้อนความสามารถในการผลิตอาหารของประเทศ เพราะแม้ว่าเราจะผลิตอาหารในปริมาณที่มากมายขึ้นมากกว่าที่เคยผลิตมาในอดีต แต่ก็ยังมีผู้คนจำนวนมากในโลกนี้ที่ยังอดอยากหิวโหย ตัวเลขของเอฟเอโอในปี 2 549 ระบุว่าจำนวนคนที่ยากจนและหิวโหยทั้งหมดในโลกคือ 854 ล้านคน และประมาณ 60 % ของคนกลุ่มนี้อาศัยอยู่ในเขตชนบท ซึ่งเป็นแหล่งผลิตอาหารของโลก (ซินดา จรรยาเทศ แคมฟอร์ด, 2552)

โดยส่วนใหญ่การวิเคราะห์ความมั่นคงทางอาหารในสังคมไทย มักวิเคราะห์ในระดับประเทศ โดยใช้กรอบตัวชี้วัดในระดับภาพรวม ในขณะที่การมองปัญหาความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนถูกละเลย ทำให้การแก้ไขปัญหา และการสร้างความมั่นคงทางอาหารในระดับนโยบายจึงยังเน้นที่การเพิ่มผลผลิตเป็นด้านหลัก มิติการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในด้านความมั่นคงทางอาหารยังขาดความชัดเจน ในขณะที่มิติของความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน มีความเกี่ยวข้องกับระบบนิเวศ ความหลากหลายทางชีวภาพและ วัฒนธรรมที่มีความหลากหลายของชุมชนในชนบทและเมือง รวมถึงปัจจัยทางเศรษฐกิจและระบบการผลิตในภาคเกษตร ซึ่งเกี่ยวข้องทั้งพฤติกรรมกรรมการผลิตและการบริโภค อันมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน ภายใต้กระแสความเปลี่ยนแปลงของโลก และสังคมไทย ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนจึงมีบทบาทอย่างสำคัญทั้งในฐานะเป็นแหล่งของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมีความสำคัญทั้งทางนิเวศวิทยา และฐานทรัพยากรสำหรับการผลิตอาหาร ทั้งหน่วยการผลิตในชุมชนชนบท หรือเกษตรกรรายย่อยซึ่งเป็นผู้ผลิตอาหารของสังคม มุมมองด้านความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในมิติต่างๆ อาจมีความแตกต่างหรือเหมือนกันกับมุมมองความมั่นคงทางอาหารในระดับประเทศ ทั้งนี้การพัฒนาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนจึงมีความสำคัญ และจะนำไปสู่การสร้างเสริมความมั่นคงทางอาหารของชุมชน และในระดับนโยบายในอนาคต

1.2 วัตถุประสงค์การศึกษา

- 1.2.1 เพื่อศึกษาความหมายและองค์ประกอบความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน
- 1.2.2 เพื่อพัฒนาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนในชนบท
- 1.2.3 ศึกษาสถานะ ความมั่นคงด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชน

1.3 ขอบเขตเนื้อหาการศึกษา

1.3.1 การศึกษานิยาม ความหมายความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน โดยการให้ความหมายจากครัวเรือนเกษตรกรและกลุ่มต่างๆ ที่มีบริบททางนิเวศ และวัฒนธรรม รวมทั้งสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกัน

1.3.2 การศึกษาแหล่งที่มาของอาหารของครัวเรือนและชุมชน

1.3.3 การพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือน และชุมชน และสถานะ การพึ่งตนเองด้านอาหาร โดยพิจารณาจากฐานทรัพยากรอาหาร และปัจจัยต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสร้างอาหารโดยครัวเรือนและชุมชน รวมทั้งบริบทต่างๆที่เกี่ยวข้อง

1.3.4 ตัวชี้วัดการมั่นคงด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชน และปัจจัยต่างๆที่เกี่ยวข้อง ทั้งปัจจัยเสี่ยง ความเปราะบาง และศักยภาพของชุมชน เพื่อวิเคราะห์แนวโน้มความมั่นคงทางอาหารในอนาคต

1.3.5 สถานภาพความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชนตามตัวชี้วัดในระดับชุมชน

1.4 กระบวนและวิธีการศึกษา

การศึกษา “ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน ” ในรายงานฉบับนี้ เป็นการสังเคราะห์ข้อมูลของงานศึกษาในระดับชุมชน ซึ่งเป็นโครงการศึกษาในภูมิภาคต่างๆ ทั้งภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ ในช่วงปี พ.ศ. 2553 การศึกษาของโครงการดำเนินการโดยคณะศึกษาที่มีองค์ประกอบที่แตกต่าง และหลากหลาย ซึ่งดำเนินการในพื้นที่รวมทั้งสิ้น 26 ชุมชน จากโครงการต่างๆ รวม 8 โครงการ และคณะศึกษาได้จัดทำรายงานรวม 11 เล่ม ดังนี้

- 1) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร บ้านปางหมู อำเภอเมือง จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยวาสนา เกษตรอินทร์ มนตรี หล้าทา จันท์ศรี สุธรรม ปราณี่ ชมเชยและนราวรรณ ภาสารโรจน์กุล
- 2) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารบ้านแม่สุริน อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดย กิตติศัพท์ วันทา สาคร ทานา นายบุญสุข เตือนชวัลย์ ฉัตรมงคล เตือนชวัลย์ จันศร วารินทร์ ภัสสร วงค์แจ่ม กชกร เสมอสายใจ และ เพ็ญพิกา เตือนชวัลย์
- 3) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารบ้านผาเจริญ อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยแสนสะอาด สิ้นสายไทย นันทิดา สิ้นสายไทย และ อรพรรณ วิวัฒน์เลิศสกุล

- 4) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารบ้านแม่อกเหนือ อำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดย ชูชัย ศรัทธาธรรม สมชาติ อุทิศพรชัย แก้วใจ นวลไพรัชจิวงษ์ บันลือ นวลไพรัชจิวงษ์ และสุรศักดิ์ ชัยวัตรเสถียร
- 5) รายงานการพัฒนาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน ในจังหวัดเชียงใหม่-เชียงใหม่ โดย พฤกษ์ ยิบมันตรະสิริ บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล ยุภาพร ศิริบัติ
- 6) รายงานการศึกษาสถานการณ์พึ่งตนเองและตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน กรณีบ้านปางยาง อำเภอป่า จังหัดน่าน โดย นางพงศ์ พัฒนพันธ์ชัย สมศักดิ์ อินปา ศุภเสกข์ พนะสัน ชลธิชา พนะสัน เขมิกา พุฒปี่ และจำริญญ พนะสัน
- 7) รายงานการศึกษาสถานการณ์พึ่งตนเองและตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารบ้านหนองสาหร่าย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี โดย นภวรรณ งามขำ และ วีระยุทธ โพธิ์ถาวร
- 8) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารชุมชนคลองโยง อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม โดย ประภาส ปันตบแต่ง
- 9) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน 10 ชุมชนในภาคอีสาน โดย สุเมธ ปานจำลอง พรพิศา คลังภูเขียว วรัญญา พูลธรรม แวดตา สุวรรณรินทร์ และคณะ
- 10) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร บ้านหินเพิง อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ โดยนางพงศ์ พัฒนพันธ์ชัย ถาวร ศรีวงศา วลัย สุขยั้ง และอุบลรัตน์ เกตุเกิด
- 11) รายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารชุมชนประมงพื้นบ้านใน 4 ชุมชน โดย มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

กระบวนการและวิธีการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนนี้ เป็นการศึกษาทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ และเน้นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชน ทั้งนี้ โดยแต่ละโครงการจะกำหนดกระบวนการและวิธีการศึกษาทั้งเหมือนและแตกต่างกัน เพื่อให้ได้ข้อมูลจากครัวเรือนและชุมชน แต่โดยภาพรวมของโครงการ ทีมสังเคราะห์กลาง ทำหน้าที่ประมวลสังเคราะห์จากรายงาน โดยกระบวนการสังเคราะห์ ได้ดำเนินการในขั้นตอนและกระบวนการดังต่อไปนี้

- 1.4.1 ทำความเข้าใจร่วมกันถึงวัตถุประสงค์และเป้าหมายในการศึกษา รวมทั้งระดมความคิดเห็นในกรอบการศึกษาร่วมกันของโครงการ
- 1.4.2 โครงการย่อยได้จัดทำโครงการศึกษา ทั้งขอบเขตเนื้อหา และกรอบพื้นที่ที่ศึกษา รวมทั้งกระบวนการในการศึกษา
- 1.4.3 จัดเวทีสัมมนา เพื่อทำความเข้าใจเรื่อง ความมั่นคงทางอาหารและตัวชี้วัด ร่วมกัน โดยศึกษาจากงานศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารที่มีในระดับสากล และในสังคมไทย รวมทั้งบริบทที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหารในสังคมไทย

- 1.4.4 ทีมสังเคราะห์ได้ศึกษาข้อมูลเรื่องความมั่นคงทางอาหารและตัวชี้วัด จากเอกสารที่มีงานศึกษาอยู่แล้ว และติดตามโครงการศึกษาต่างๆ รวมทั้งร่วมแลกเปลี่ยนงานศึกษาของโครงการในเวทีการนำเสนอในพื้นที่ของโครงการ
- 1.4.5 จัดเวทีสัมมนาเพื่อสังเคราะห์การศึกษาเบื้องต้น โดยการนำเสนอผลการศึกษาเบื้องต้นของโครงการศึกษา และจัดทำกรอบการสังเคราะห์ข้อมูล เพื่อสร้างความเข้าใจในภาพรวมของผลการศึกษาร่วมกัน
- 1.4.6 จัดเวทีเสนอผลขั้นกลางของโครงการศึกษา เพื่อประมวลข้อมูลภาพรวม ตามกรอบสังเคราะห์ในเบื้องต้น
- 1.4.7 โครงการจัดทำรายงานผลการศึกษาทั้ง 11 โครงการ และนำเสนอต่อคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ ซึ่งเป็นผู้สนับสนุนการศึกษาของโครงการ
- 1.4.8 ทีมสังเคราะห์ประมวลข้อมูลและสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารรายงานการศึกษาของ 11 โครงการ เป็นร่างรายงานการศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน
- 1.4.9 จัดประชุมเพื่อนำเสนอร่างรายงานต่อคณะศึกษาของโครงการต่างๆ และคณะที่ปรึกษางานสังเคราะห์
- 1.4.10 จัดปรับร่างรายงานเป็นรายงานฉบับสมบูรณ์

1.5 ระยะเวลาการศึกษา ระยะเวลาโครงการทั้งโครงการศึกษา 11 โครงการ และการสังเคราะห์โครงการ และจัดทำรายงานการศึกษา ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ 2553 – กรกฎาคม 2554

1.6 ทบทวนเอกสารกรอบแนวคิด “ความมั่นคงทางอาหาร”

กรอบแนวคิดในเรื่องความมั่นคงทางอาหารนั้นมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องมายาวนาน องค์การอาหารและการเกษตรแห่งสหประชาชาติ หรือ FAO ได้ให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารไว้ว่า หมายถึง “การที่คนทุกคนมีความสามารถในการเข้าถึงอาหารที่เพียงพอ ปลอดภัยและมีโภชนาการ ทั้งในทางกายภาพและเศรษฐกิจ ในการตอบสนองต่อความต้องการและความพึงพอใจทางอาหารของพวกเขา เพื่อการมีชีวิตและสุขภาพที่ดี” (FAO, 2006) โดยมี 4 องค์ประกอบ คือ

การมีอาหารเพียงพอ ซึ่งหมายถึงความเพียงพอของปริมาณอาหารที่มีคุณภาพ ซึ่งอาจได้จากการผลิตภายในประเทศหรือการนำเข้า รวมทั้งความช่วยเหลือทางอาหาร

การเข้าถึงอาหาร คือ การเข้าถึงทรัพยากรที่เพียงพอของบุคคลเพื่อให้ได้มาซึ่งอาหารที่เหมาะสมและมีโภชนาการ

การใช้ประโยชน์ด้านอาหาร คือการใช้ประโยชน์ด้านอาหารที่เชื่อมโยงกับมิติของปริมาณอาหารที่เพียงพอ มีน้ำสะอาด มีสุขอนามัย และสุขภาพเพื่อที่จะเข้าถึงความเป็นอยู่ที่ดีทางโภชนาการ ซึ่งความต้องการทางกายภาพต้องได้รับการตอบสนอง

การมีเสถียรภาพทางอาหาร หมายถึงการที่ประชาชน บุคคล และครัวเรือนสามารถเข้าถึงอาหารได้อย่างเพียงพอตลอดเวลา ไม่ต้องเสี่ยงกับการเข้าถึงอาหารจากวิกฤตที่เกิดขึ้น เช่น วิกฤตจากสภาพภูมิอากาศ หรือจากการขาดแคลนอาหารในบางฤดูกาล

แม้ว่าแนวคิดและนิยามความหมายของ FAO จะใช้กันโดยทั่วไป แต่ก็มีแนวคิดในด้านความมั่นคงทางอาหารที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง แนวคิดที่สำคัญแนวคิดหนึ่งคือ แนวคิดในเรื่อง “สิทธิด้านอาหาร” (Food Entitlement) ของนักเศรษฐศาสตร์ ชื่ออมาตยา เซน ซึ่งให้ความสำคัญกับสิทธิในการเข้าถึงอาหารและเสถียรภาพของอาหารในระดับบุคคลและครัวเรือน แนวคิดในเรื่องสิทธิทางอาหารมีรากฐานมาจากกรอบความคิดในเรื่องสิทธิมนุษยชน และปรากฏอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศด้านสิทธิมนุษยชน ทั้งปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งทำให้การตีความและให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารครอบคลุมไปถึงสิทธิด้านอาหาร ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือ การเข้าถึงอาหารอย่างเพียงพอต่อความต้องการทั้งในเชิงปริมาณ และคุณภาพ สอดคล้องกับวัฒนธรรม และการมีอาหารอย่างยั่งยืน ซึ่งหมายถึงการมีอาหารที่เพียงพอต่อความต้องการของคนรุ่นนี้และในอนาคต การจัดการให้มีอาหารอย่างเพียงพอ คือ สามารถเลี้ยงตนเองได้โดยตรงจากทรัพยากรธรรมชาติทางการเกษตร หรือจัดให้มีอาหารเพียงพอผ่านระบบการแจกจ่าย การแปรรูป และการตลาดซึ่งมีระบบที่เหมาะสม การให้ความหมายในเรื่อง สิทธิทางอาหาร ของคณะกรรมการสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่กำหนดไว้คือ “สิทธิของทั้งผู้ชาย ผู้หญิงและเด็ก ไม่ว่าโดยลำพังหรือร่วมกับผู้อื่นในชุมชนในการเข้าถึงอาหารได้อย่างเพียงพอ หรือมีวิธีการสำหรับจัดซื้ออาหารที่สอดคล้องกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ได้ตลอดเวลาทั้งในทางกายภาพและในทางเศรษฐกิจ ” ซึ่งทำให้ความมั่นคงทางอาหารมีนัยยะเชื่อมโยงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และการคำนึงถึงท้องถิ่น แม้ในการให้ความช่วยเหลือด้านอาหารในยามฉุกเฉิน ก็ต้อง หลีกเลี่ยงผลกระทบต่อผู้ผลิตและตลาดท้องถิ่น คำนึงถึงความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย และไม่ขัดกับวัฒนธรรมของผู้รับ ซึ่งถือเป็นหลักการขั้นพื้นฐานที่สำคัญในเรื่องต้น (ทศพล ทรรศนกุลพันธ์, 2549)

แนวคิดความมั่นคงทางอาหารมีพัฒนาการควบคู่ไปกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรม ความเปลี่ยนแปลงภายใต้โลกาภิวัตน์ ซึ่งทำให้การค้าเสรีเข้ามามีบทบาทต่อเศรษฐกิจและสังคมโลก อาหารได้กลายเป็นสินค้า มีการเก็งกำไรทางการค้า รวมทั้งการแข่งขันทางการค้า ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตและการบริโภคของครัวเรือนและชุมชนเกษตรกรรายย่อย ทำให้องค์กรชาวนาโลก (Via Campesina) ได้นำเสนอ แนวคิดเรื่องอธิปไตยทางอาหาร (Food Sovereignty) โดยให้ความหมายว่าหมายถึง “สิทธิของประชาชนที่จะกำหนดนโยบายเกษตรและอาหารของตนเอง ควบคุม

การค้าและการผลิตทางการเกษตรภายในประเทศเพื่อให้บรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน สนับสนุนให้เกิดการพึ่งพาตนเอง จำกัดการทุ่มตลาด และให้ชุมชนประมงพื้นบ้านจัดการการใช้และมีสิทธิในทรัพยากร ” จุดเน้นหลักของแนวคิดนี้คือเรื่องสิทธิพื้นฐานของมนุษย์ในการเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพปลอดภัย และเป็นที่ยอมรับได้ในทางวัฒนธรรม สิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การเน้นการค้าที่ให้ความสำคัญกับการผลิตเพื่อการบริโภคภายในประเทศ และรวมไปถึงการมีส่วนร่วมของเกษตรกรรายย่อย หรือความเป็นประชาธิปไตยที่จะกำหนดและควบคุมนโยบายที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหารในทุกระดับ¹

ยังมีแนวคิดอีกหลายชุดที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหาร ทั้งมิติในด้านความเปราะบาง หรือความเสี่ยง ซึ่งจะมุ่งเน้นให้ความสำคัญกับความไม่มั่นคงทางอาหารของครัวเรือน การคาดการณ์แนวโน้มในอนาคตที่จะมีโอกาสเกิดความไม่มั่นคงทางอาหาร และศักยภาพในการแก้ไขปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหาร ความมั่นคงทางอาหารในมิติวัฒนธรรม เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่เชื่อมร้อยฐานทรัพยากรอาหารเข้ากับ ความมั่นคงทางอาหารและวิถีชีวิตของคน หรือแนวคิดความมั่นคงทางอาหารในมิติทางจิตวิทยาและสังคม (สัจินทร์ ประชาสันต์, 2552) รวมทั้งแนวคิดความมั่นคงทางอาหารที่เชื่อมโยงกับ ระบบการกระจายอาหาร การพึ่งตนเองด้านอาหาร ความเที่ยงธรรมเพื่อสร้างหลักประกันในการเข้าถึงอาหาร รวมทั้งความยั่งยืน ที่เชื่อมโยงกับแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นการสร้างสมดุลของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ที่ใช้ทรัพยากรอย่างไร้ขอบเขต รวมทั้งมีบริบทของอนาคต หรือหลักประกันด้านความมั่นคงทางอาหารสำหรับคนรุ่นหลัง

ท่ามกลางพัฒนาการของแนวคิดชุดต่าง ๆ นั้น แนวคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ได้พัฒนาควบคู่กัน เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นและมีการปฏิบัติอย่างกว้างขวางในสหรัฐอเมริกาและแคนาดา ความมั่นคงทางอาหารในชุมชน มีกรอบแนวคิดหลักที่เชื่อว่าความมั่นคงทางอาหารของปัจเจกบุคคลและครัวเรือนมีส่วนสัมพันธ์กับชุมชน ซึ่งมีบริบทที่แวดล้อมทั้งทางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และสังคม ความมั่นคงทางอาหารมิได้เน้นเฉพาะระบบอาหารที่ยั่งยืนเท่านั้น แต่ได้ขยายแนวคิดไปที่ความเป็นธรรมทางสังคม (Food Justice) การพึ่งตนเองด้านอาหาร (Self Reliance) การพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน (Community economic development) และรวมไปถึง การสร้างองค์กรของชุมชนและความร่วมมือระหว่างกลุ่มคนต่างๆในระบบอาหารท้องถิ่นและภูมิภาค² โดยเห็นว่า ชุมชนมีศักยภาพในการสร้างความมั่นคงทางอาหาร ทั้งในการพึ่งพาตนเองและการจัดการด้านอาหาร ซึ่งจะส่งผลให้สามารถแก้ไขปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหารซึ่งมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องที่หลากหลาย ความหมายความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ได้มีการนิยามไว้ว่า คือ “สภาพที่คนในชุมชนทุกคนได้รับอาหารที่ปลอดภัย มีโภชนาการ และเป็นที่ยอมรับในทางวัฒนธรรม ได้อย่างเพียงพอ ผ่านระบบอาหารที่ยั่งยืนซึ่งส่งเสริมให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเอง

¹ <http://www.nyeleni.org/spip.php?article290>

² http://www.toronto.ca/health/children/fsbp_ch_1.pdf

สร้างความเป็นธรรมทางสังคม และส่งเสริมการตัดสินใจแบบประชาธิปไตย”³ ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนจึงมีมิติของท้องถิ่น (ระบบอาหารท้องถิ่น) ความยั่งยืน (ระบบการผลิตและการบริโภค) ความเป็นธรรมในระบบอาหาร ทั้งด้านรายได้ ค่าแรง เป็นต้น และความเป็นประชาธิปไตยในการมีสิทธิมีเสียงที่จะกำหนดนโยบาย และการปฏิบัติ รวมทั้งการติดตามควบคุมดูแลในระบบอาหาร

การให้นิยามความหมายความมั่นคงทางอาหารในสังคมไทย โดยส่วนใหญ่จะใช้กรอบความคิดและตัวชี้วัดของ FAO ซึ่งใช้ประเมินภาวะความมั่นคงทางอาหารของประเทศ มีการให้นิยามความหมายความมั่นคงทางอาหารจากกลุ่มต่างๆอยู่บ้าง แต่ยังไม่กว้างขวางมากนัก มีการให้นิยามความมั่นคงทางอาหารจากการจัดประชุมเรื่องความมั่นคงทางอาหารในปี 2539 ของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย โดยให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ (ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน, 2545) ดังนี้

การมีปริมาณอาหารเพียงพอสำหรับบริโภคกันทุกคน ทั้งภายในครอบครัว ชุมชน และชุมชนอื่นๆ คุณภาพอาหารปลอดภัย มีความหลากหลายครบถ้วนตามหลักโภชนาการ และสอดคล้องกับวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น

มีระบบการผลิตที่เกื้อหนุน รักษาความสมดุลของระบบนิเวศวิทยา สร้างให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ และใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม

มีระบบการจัดการผลผลิตที่สอดคล้อง เหมาะสม เป็นธรรม มีการกระจายอาหารอย่างทั่วถึง ทั้งในระดับครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติ

มีความมั่นคงในทรัพยากรเพื่อการผลิตอาหาร ได้แก่ ที่ดิน แหล่งน้ำ ฝืนป่า พันธุกรรม และทรัพยากรอื่นๆที่เอื้อให้เกิดความมั่นคงในอาชีพเกษตรกรผู้ผลิต

นิยามความหมายความมั่นคงทางอาหาร จึงมีบริบทที่หลากหลาย และไม่สามารถมีตัวชี้วัดเพียงตัวเดียวที่อธิบายความมั่นคงทางอาหารทั้งในระดับประเทศ และระดับชุมชนได้ เนื่องจากความมั่นคงทางอาหารมีความสัมพันธ์กับมิติทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรม เกี่ยวพันกับชีวิตความเป็นอยู่และคุณภาพชีวิตที่ดีของครัวเรือนและชุมชน ดังนั้น ตัวชี้วัดที่จะเป็นเครื่องมือในการพัฒนาให้สังคมมีความมั่นคงทางอาหาร จึงต้องมีมิติที่หลากหลาย สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม และสะท้อนความเป็นจริงของสถานะความมั่นคงทางอาหารของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเป็นเครื่องมือที่จะสร้างการมีส่วนร่วมของกลุ่มและชุมชน เพื่อกำหนดแนวทางการพัฒนา และทำให้ประชาชนมีสิทธิและสามารถเข้าถึงอาหารได้อย่างมีศักดิ์ศรี เป็นธรรม และมีคุณภาพชีวิตที่ดี

³ Hamm & Bellows , 2003 อ้างใน Lutz, A.E., Swisher, M.E. and Brennan, M.A.

บทที่ 2 บริบทพื้นที่ศึกษา

พื้นที่เป้าหมายในการศึกษา ครอบคลุมพื้นที่ในภูมิภาคต่างๆ ทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคอีสาน และภาคใต้ โดยคำนึงถึงฐานทางนิเวศของชุมชน ลักษณะการผลิตของครัวเรือนเกษตรกร และชุมชน ลักษณะพื้นที่การผลิตตามระบบนิเวศของชุมชน และอาชีพของครัวเรือนในชุมชน พื้นที่ในภาคอีสาน อยู่ในระบบนิเวศที่แตกต่าง หลากหลายตามสภาพทางนิเวศของภูมิภาค ซึ่งประกอบด้วย พื้นที่ภูเขา หรือพื้นที่ภู พื้นที่ดอน หรือที่โคก พื้นที่ราบ หรือทุ่ง พื้นที่บึงทาม หรือพื้นที่ชุ่มน้ำ ในขณะที่ภาคเหนือ ศึกษาในพื้นที่ที่มีระบบนิเวศที่แตกต่างคือ ในพื้นที่ภูเขา พื้นที่ดอน พื้นที่ราบเชิงเขา ภาคกลาง เป็นพื้นที่ราบลุ่ม และภาคใต้ พื้นที่ศึกษาเป็นพื้นที่ราบเชิงเขา และเป็นพื้นที่ชายฝั่งและทะเล

กลุ่มเป้าหมายในการศึกษาเป็นครัวเรือนในชุมชน ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่งโดยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมหรือประมงพื้นบ้าน ควบคู่กับการแปรรูป และรับจ้าง มีบางส่วนที่มีอาชีพค้าขาย และรับราชการ ระบบการผลิตในพื้นที่โดยส่วนใหญ่เป็นการผลิตที่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก มีพื้นที่ที่มีระบบชลประทานของรัฐอยู่บ้างในบางชุมชน โดยเฉพาะชุมชนในเขตภาคกลาง และมีระบบชลประทานของชุมชน เช่นระบบการจัดการน้ำในพื้นที่ทาม จังหวัดสุรินทร์ หรือระบบเหมืองฝายของชุมชนในพื้นที่ภาคเหนือ เป็นต้น

ลักษณะการผลิตในอาชีพเกษตรกรรม มีทั้งการผลิตเชิงพาณิชย์ คือเป็นรายได้ของครอบครัว ควบคู่กับการผลิตเพื่อการบริโภค ระบบการผลิตจึงมีลักษณะแตกต่างกัน มีระบบการกระจายผลผลิตของครัวเรือนและชุมชนของตนเอง รวมทั้งการจัดการผลผลิต หรือเชื่อมโยงกับตลาด และการค้า สำหรับชาวประมงพื้นบ้านก็เช่นกัน การจับปลาของชาวประมงเพื่อขายเป็นรายได้ของครัวเรือน และซื้ออาหารรับประทานเป็นหลัก มีการผลิตเพื่อกินบ้างเล็กน้อย ขึ้นกับลักษณะทางสังคมของแต่ละชุมชน

การพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนในแต่ละชุมชนมีความแตกต่างกัน ขึ้นกับปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน แต่โดยส่วนใหญ่มีหลายพื้นที่ที่ยังมีวิถีชีวิตที่พึ่งพิงป่า แหล่งน้ำ และทรัพยากรที่เป็นสมบัติของส่วนรวม โดยเฉพาะพื้นที่ที่มีระบบนิเวศแบบป่าเขาในภาคเหนือ ของชุมชน ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน หรือจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย หรือจังหวัดในภาคอีสาน ในรูปป่าชุมชน หรือป่าอนุรักษ์ รวมทั้งป่าประเพณีต่างๆ การพึ่งพิงระบบนิเวศตามของชุมชนกุดขาคิมในพื้นที่ภาคอีสาน หรือการพึ่งพิงแหล่งน้ำธรรมชาติของชุมชนในพื้นที่ภาคกลาง การพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติเชื่อมโยงอย่างสูงกับความเชื่อ และภูมิปัญญาของชุมชนที่มีการสืบทอดต่อกันมา

ระบบการจัดการอาหารของชุมชนในพื้นที่ศึกษามีลักษณะที่หลากหลาย ทั้งการจัดการรูปแบบการผลิต และการจัดการผลผลิต ทั้งในรูปผลผลิตจากไร่ นา การแปรรูปผลผลิตจากไร่ นา รวมทั้งการกระจายผลผลิตโดยชุมชน ในรูปการทำตลาดนัดของชุมชน รูปแบบหรือแบบแผนการผลิตที่มีลักษณะหลากหลาย

เช่น การผลิตพืชหลายชนิดในพื้นที่ หรือในแปลงเดียวกัน การผสมผสานกิจกรรมปศุสัตว์ เพื่อเป็นเงินออม หรือเป็นรายได้ของครัวเรือน การปลูกผักสวนครัวรอบบ้านเพื่อลดรายจ่ายของครัวเรือนเกษตรกรที่ยากจน หรือเป็นวัฒนธรรมการผลิตของชุมชนมาแต่ดั้งเดิม ควบคู่กับการพึ่งพิงอาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่ง และทะเล เพื่อเป็นอาหารสำหรับการบริโภค และเป็นรายได้ รวมทั้งการพึ่งพิงกันทางสังคม ความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนในชุมชน จึงมีปัจจัยที่เอื้อจากทั้งความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากร อาหาร และวัฒนธรรมการช่วยเหลือกัน หรือการรวมกลุ่มทางการผลิต และกลุ่มเพื่อการแก้ไขปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหารของครัวเรือน

พื้นที่ศึกษา ชุมชนในภูมิภาคต่างๆที่เป็นพื้นที่ศึกษาในงานศึกษา “ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร ” ประกอบด้วยพื้นที่ต่างๆ ดังนี้

ภูมิภาค	หมู่บ้าน/ชุมชน
ภาคเหนือ	<ol style="list-style-type: none"> 1. บ้านแม่ออกเหนือ ตำบลตะควน อำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน 2. บ้านแม่สุริน ตำบลขุนยวม อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน 3. บ้านผาเจริญ ตำบลปางมะผ้า อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน 4. บ้านปางหมู ตำบลปางหมู อำเภอเมือง จังหวัดแม่ฮ่องสอน 5. บ้านปางยาง ตำบลภูกา อำเภอปัว จังหวัดน่าน 6. บ้านดงป่าตัน ตำบลชี้เหล็ก อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ 7. บ้านจอมแจ้ง ตำบลน้ำบ่อหลวง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ 8. บ้านโป่งอ่าง และบ้านห้วยไล่ ตำบลเมืองนะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ 9. บ้านแม่ชะต่าน และบ้านห้วยม่วง ตำบลแม่เจดีย์ อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย
ภาคอีสาน	<ol style="list-style-type: none"> 10. บ้านหนองจวน ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น 11. บ้านพองหนีบ ตำบลศรีฐาน อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย 12. บ้านหนองคู-บ้านศรีวิไล ตำบลหนองปลิง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม 13. บ้านดงดิบ ตำบลหนองใหญ่ อำเภอโพนทอง จังหวัดร้อยเอ็ด 14. บ้านโนนยาง ตำบลกำแมด อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร 15. บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

	<p>16. บ้านกลางสูง ตำบลโนนท่อน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น</p> <p>17. บ้านป่าตอง ตำบลบ้านกู่ อำเภอยางสีสุราช จังหวัดมหาสารคาม</p> <p>18. พื้นที่ทามกุดขาคีม ตำบลกุดขาคีม อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์</p> <p>19. บ้านแมด-บ้านส่องเหนือ ตำบลตลาด อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม</p>
ภาคกลาง	<p>20. ชุมชนหนองสาหร่าย ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี</p> <p>21. ชุมชนบ้านคลองโยง ตำบลคลองโยง อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม</p>
ภาคใต้	<p>22. บ้านหินเพิง ตำบลคลองพน อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่</p> <p>23. บ้านหน้าทับ ตำบลท่าศาลา อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช</p> <p>24. บ้านสระบัว ตำบลท่าศาลา อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช</p> <p>25. บ้านมดตะนอย ตำบลเกาะลิบง อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง</p> <p>26. บ้านน้ำราบ ตำบลบางสัก อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง</p>

ลักษณะพื้นที่เป้าหมายในการศึกษามีบริบททางนิเวศ หรือลักษณะทางกายภาพ และลักษณะทางการผลิตและทางสังคม ซึ่งมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1: พื้นที่ศึกษาความมั่นคงทางอาหาร

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
1	ภาคเหนือ บ้านแม่ออกเหนือ ต.ตะควน อ.สบเมย (เป็นชุมชนตั้งมานาน กว่า 200 ปี ชุมชน แบ่งเป็นหย่อมบ้าน รวม 5 หย่อมบ้าน เฉพาะแม่ ออกเหนือ มีประชากร 53 ครัวเรือน)	แม่ฮ่องสอน	พื้นที่ลาดชันไหล่ เขา 800-1100 เมตร มีพื้นที่ป่าที่อุดม สมบูรณ์ เรียกว่า ดอยบุญ					เป็นชุมชนกะเหรี่ยง ทำ การผลิตในระบบไร่ หมุนเวียน หาของป่า เลี้ยงสัตว์ไว้บริโภคและ มีรายได้จากการรับจ้าง มีบางครัวเรือนเริ่มปลูก พริก กล้วยปดี ฟักทอง เป็นรายได้ของ ครัวเรือน

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
2	บ้านแม่สุริน ต.ขุนยวม อ.ขุนยวม (เป็นชุมชนที่ก่อตั้งมา ราว 150 ปี มีประชากร รวม 250 ครัวเรือน)	แม่ฮ่องสอน	ที่ราบลุ่มระหว่าง หุบเขา สูง ประมาณ 400 เมตร มีพื้นที่ป่า โดยรอบชุมชนที่ ชุมชนใช้ประโยชน์	พื้นที่เกษตรที่ ดอนปลูก ข้าวโพด ถั่ว เหลือง งา	พื้นที่ราบใช้ทำ นา ใช้ระบบ ชลประทาน เหมือนฝายโดย ชุมชนจัดการ			เป็นชุมชนไทยใหญ่คน ยวนที่มาจากแม่แจ่ม และกะเหรี่ยง ทำการ ผลิตเพื่อยังชีพ โดยการ ทำนา ปลูกผัก หาของ ป่า เลี้ยงสัตว์ เหลือจึง ขาย มีการปลูกพืชเพื่อ เป็นรายได้ คือ ข้าวโพด ถั่วเหลือง งา กระเทียม
3	บ้านผาเจริญ ต.ปางมะ ผ้า อ.ปางมะผ้า (เป็นหมู่บ้านตั้งใหม่ แยกตัวออกมาจาก ชุมชนเดิม คือบ้านยาป่า แหน มีประชากร 16 ครัวเรือน)	แม่ฮ่องสอน	พื้นที่สูง มีป่า ชุมชน 200 ไร่ และป่าอนุรักษ์ 5 ไร่ ชุมชนตั้งอยู่ใน พื้นที่มีภูเขา ล้อมรอบ	ทำไร่ และสวน				เป็นชุมชนลาหู่แดง ปลูกข้าวไร่ ข้าวโพด เลี้ยงสัตว์ พริก ไร่ บริโภค ปลูกไม้ผล เมืองหนาวปลอด สารเคมี และแปรรูป เป็นรายได้หลัก

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
4	บ้านปางหมู ต.ปางหมู อ.เมือง (ชุมชน เป็นชุมชนกึ่ง เมืองอยู่ห่างจากตัวเมือง แม่ฮ่องสอน 7 กม. จำนวนครัวเรือน 162 ครัวเรือน)	แม่ฮ่องสอน	ที่ราบลุ่มระหว่าง หุบเขา	พื้นที่สวนผลไม้ ปลูกพืชไร่	ที่ราบริมน้ำใช้ ปลูกข้าว			เป็นชุมชนไทยใหญ่ ปลูกข้าว กระจาย พืชผัก และผลไม้ ไร่ เพื่อการบริโภคเป็น หลัก เหลือจึงขาย และ ปลูกถั่วเหลือง งามเป็น พืชเศรษฐกิจ รวมทั้ง การแปรรูป ประชากรมีอาชีพ หลากหลาย รวม 6 อาชีพ คือเกษตรกร รับ ราชการ รับจ้างทั่วไป พนักงานของรัฐ ค้าขาย และนักการเมือง

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
5	บ้านปางยาง ต.ภูคา อ.ป่า (แยกมาจากบ้านห้วย พริก ในปี พ.ศ. 2515 มี ประชากร 80 ครัวเรือน)	น่าน	พื้นที่สูง มีพื้นที่ ป่าของชุมชน ทั้ง ป่าอนุรักษ์ ป่าใช้ สอย และป่าช้า รวม 1,174 ไร่ หรือประมาณ 25.90% ของพื้นที่ ชุมชน					เป็นชุมชนกลุ่มชาติ พันธุ์ลัวะ ทำไร่ หมุนเวียน และระบบ นาไร่ขั้นบันได เลี้ยง สัตว์ ปลูกข้าว ผัก ผลไม้เพื่อการบริโภค และขาย เป็นรายได้ ของครัวเรือน พืช เศรษฐกิจคือข้าวโพด
6	บ้านแม่ชะต่านและบ้าน ห้วยม่วง ต.แม่เจดีย์ อ.เวียงป่าเป้า (เป็น 2 หย่อมบ้านในหมู่ ที่ 10 บ้านแม่ชะต่าน มี ประชากรรวม 77 คน บ้านห้วยม่วง มี	เชียงราย	พื้นที่สูง 900 เมตร มีป่าชุมชน					เป็นชุมชนชาวปกาส กะญอ และลาหู่ ทำไร่ หมุนเวียน ปลูกข้าวไร่ แต่ผลผลิตไม่เพียงพอ ตลอดปี เลี้ยงสัตว์ เพื่อ บริโภคและใช้ประกอบ พิธีกรรมของชุมชน

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
	ประชากรรวม 338 คน)							ปลูกพืชเศรษฐกิจเป็น รายได้คือ ผักอินทรีย์ และไม้ผล เช่น อาโวคา โด พลับ แครอท และ ปลูกถั่วแดง ถั่วชิกู ฯลฯ และแปรรูป
7	บ้านโป่งอ่าง และบ้าน ห้วยใต้ ต.เมืองนะ อ.เชียงดาว (บ้านโป่งอ่าง มี 3 หย่อม บ้าน รวม 197 ครัวเรือน บ้านห้วยใต้ มีประชากร 364 ครัวเรือน มีกลุ่ม บ้านบริวาร 1 กลุ่ม)	เชียงใหม่	มีป่าชุมชน	ที่ดอนชั้นบันได และนาลุ่ม				บ้านโป่งอ่าง เป็นชุมชน ไทยใหญ่ กะเหรี่ยง และคนพื้นเมือง บ้าน ห้วยใต้ เป็นชุมชนลาหู่ ไทยใหญ่และคน พื้นเมือง อยู่ร่วมกัน โดยส่วนใหญ่ มีอาชีพ การเกษตรเชิงพาณิชย์ และรับจ้างทั่วไป มี การปลูกข้าว หางของ

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
8	บ้านจอมแจ้ง ต.น้ำป่อ หลวง อ.สันป่าตอง (มี ประชากร 476 ครัวเรือน)	เชียงใหม่	มีป่าอนุรักษ์		ที่ราบเชิงเขา และติดที่ราบลุ่ม ชลประทาน			เป็นชุมชนคนเมืองที่ พึ่งพิงป่าและ ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นอาหารและรายได้ มีการผลิตเพื่อบริโภค คือ การปลูกข้าว แต่ ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอ ต่อการบริโภค ปลูกผัก สวนครัว นอกจากนั้น ยังมีอาชีพรับจ้าง เป็น รายได้หลัก และรายได้ เสริม
9	บ้านดงป่าล้าน ต.ชี้เหล็ก อ.แม่แตง (เชียงใหม่			ที่ราบ และเขต พื้นที่ ชลประทาน			เป็นชุมชน มีที่ดินทำ กินเพียง 35% ปลูก ข้าวไว้บริโภคเป็นหลัก การผลิตเชิงพาณิชย์คือ

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								ถั่วเหลือง พริก ข้าวโพด (ข้าวโพดปลูกในระบบ เกษตรพันธะสัญญากับ บริษัท) มีการรวมกลุ่ม ทำเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน และเลี้ยงสัตว์ เป็น รูปแบบเกษตร ผสมผสานและปศุสัตว์
10	ภาคอีสาน บ้านหนองจาง ต.นา หนองทุ่ม อ.ภูผาม่าน (มี ประชากร 43 ครัวเรือน)	ขอนแก่น	พื้นที่ภูเขา ความ สูง 250-350 เมตร เป็นพื้นที่ฝนปรน มีกติกาการใช้ป่า ร่วมกันในเขต อุทยาน ฯ					เป็นชุมชนพึ่งพิงฐาน ทรัพยากรธรรมชาติ โดยการเก็บหาของป่า เช่น หน่อไม้ เห็ด ฯลฯ เพื่อการบริโภคและทำ หน่อไม้ดอง ไปแลกข้าว อาชีพหลักของชุมชน

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								คือการทำไร่ ปลูกข้าว ซึ่งไม่พอกินตลอดปี พืช เศรษฐกิจที่เป็นรายได้ ของชุมชน คือ ข้าวโพด มันสำปะหลัง ถั่วแดง ถั่วดำ ไม้ผล
11	บ้านพองหนีบ ต.ศรีฐาน อ.ภูกระดึง (มีประชากร 48 ครัวเรือน)	เลย	พื้นที่สูงลาดชัน 400-700 เมตร พื้นที่ติดเขต อุทยาน ไม่สามารถเข้าไป ใช้ป่าอนุรักษ์ได้ แต่ มีป่าชุมชนพื้นที่ 1,400 ไร่					เป็นชุมชนที่พึ่งพิงฐาน ทรัพยากรธรรมชาติ มี อาหารจากป่าเพื่อการ บริโภค และนำไปแลก ข้าว ปลูกพืชไร่ เป็นพืช เศรษฐกิจหลัก คือ ข้าวโพด อ้อย และมี แนวโน้มกลายเป็น ยางพารา และเลี้ยงวัว เป็นรายได้ มีการปลูก

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								ข้าวไร่เพื่อการบริโภค แต่ไม่พอกิน มีการ เลี้ยงสัตว์และปลูกผัก สวนครัวไว้กิน
12	บ้านหนองคู-ศรีวิไล ต. หนองปลิง อ.เมือง (บ้าน ศรีวิไลแยกออกจากบ้าน หนองคู เมื่อปี พ.ศ. 2533 จำนวนประชากร บ้านหนองคู 210 ครัวเรือน บ้านศรีวิไล มี ทั้งหมด 148 ครัวเรือน)	มหาสารคาม		นาโคก ที่ดอน สลบที่ราบ มีป่า โคกหินลาดเนื้อ ที่ประมาณ 2,000 ไร่				เป็นชุมชนที่ปลูกข้าวไว้ บริโภคและขายเป็น รายได้หลัก มีรายได้ เสริมจากการขายของ ป่าตามฤดูกาล รับจ้าง ขายพืชไร่ คือมัน สำปะหลัง

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
13	บ้านดงดิบ ต.หนองใหญ่ อ.โพนทอง (มีประชากร 155 ครัวเรือน)	ร้อยเอ็ด		นาโคก ที่ดอน สลัดที่ลุ่ม มี ลักษณะเป็น ลอนคลื่น				เป็นชุมชนชาวไร่ ปลูก ข้าวไว้เพื่อการบริโภค พืชเศรษฐกิจที่เป็น รายได้คือการปลูกอ้อย ปลูกยางพารา และมัน สำปะหลัง มีการเลี้ยง สัตว์ ทำการค้าโค กระบือ ที่เรียกว่านาย อ้อย มีการปลูกพืชผัก สวนครัว เลี้ยงสัตว์เล็ก ไว้เพื่อการบริโภค มี รายได้บ้างจากการทอ ผ้าไหม และทอเสื่อกก
14	บ้านโนนยาง ต.กำแมด อ.กุดชุม (มีประชากร ทั้งหมด 439 ครัวเรือน)	ยโสธร		พื้นที่ดอนโคก มีป่าโคกหนอง ไค้ และป่าโคก				เป็นชุมชนชาวนา ปลูก ข้าวเป็นหลัก เป็นการ ปลูกเพื่อการบริโภค

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
				หนองเขือก เนื้อ ที่รวม 80 ไร่ ซึ่ง เป็นป่าหัวไร่ ปลายนา เป็น พื้นที่ส่วนบุคคล แต่สามารถไป หาอาหารได้ มี ป่าช้าของชุมชน พื้นที่ 34 ไร่ ซึ่ง จัดการโดย ชุมชน				และชาย เป็นรายได้ เช่นเดียวกับการปลูก ผัก และการเลี้ยงสัตว์ รายได้อีกส่วนหนึ่งมา จากการแปรรูปอาหาร
15	บ้านกลางสูง ต.โนนท่อน อ.เมือง (อยู่ห่างจาก จังหวัดขอนแก่น 14 กม. มีจำนวนประชากร 96 ครัวเรือน)	ขอนแก่น		บางส่วนเป็น พื้นที่ดอนหรือ โนน	บางส่วนเป็นที่ ราบลุ่มสลับกัน ไปและอยู่ในเขต ชลประทาน			เป็นชุมชนชาวนา ปลูก ข้าวเป็นรายได้หลัก มี การปลูกผักหลังฤดูทำ นาปี เพื่อการบริโภค และขาย นอกจากนั้น

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								ยังมีการทำเกษตร ผสมผสาน ปลูกไม้ผล ผัก และเลี้ยงสัตว์ ในที่ โนน มีการปลูกไม้ เศรษฐกิจ เช่น ยูคา ลิปต์ส ยางพารา ตะกู เป็นต้น และมีอาชีพ รับจ้าง
16	บ้านป่าตอง ต.บ้านกู่ อ.ยางสีสุราช (มีจำนวน ประชากร 473 คน)	มหาสารคาม			พื้นที่ราบลุ่ม ทำ นาอาศัยน้ำฝน มีป่าโคกหนอง หล่มของชุมชน พื้นที่ 20 ไร่			เป็นชุมชนชาวนา ปลูก ข้าวสำหรับการบริโภค และขาย เช่นเดียวกับ การเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย หมู ไก่ เป็ด ฯลฯ มีการปลูกผักไว้บริโภค และมีรายได้อีกส่วน หนึ่งจากการรับจ้าง

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
17	บ้านกู่กาสิงห์ ต.กู่กา สิงห์ อ.เกษตรวิสัย (มี จำนวนประชากร 235 ครัวเรือน)	ร้อยเอ็ด			พื้นที่ทุ่ง ที่ราบ ลุ่มติดลำน้ำ เสียวใหญ่ในเขต ทุ่งกุลาร้องไห้			เป็นชุมชนชาวนา ปลูก ข้าวเป็นหลักโดยเฉพาะ ข้าวหอมมะลิ มีการทำ นาสองครั้ง แต่นาปรัง เริ่มมีปัญหาเรื่องน้ำ มี ระบบการเลี้ยงปลาใน นาข้าว มีป่าหัวไร่ ปลายนา ซึ่งกำลัง เปลี่ยนแปลงเป็นไร่มัน สำปะหลัง มีรายได้ จากการขายข้าว และ รับจ้าง มีอาชีพเสริม คือการทอผ้าไหม มัดหมี่

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
18	พื้นที่ทามกุดขาคิม ต.กุด ขาคิม อ.รัตนบุรี (จำนวน ประชากร 942 ครัวเรือน ใน 10 หมู่บ้าน ตำบลกุด ขาคิม และตำบลทับ ใหญ่ ที่ใช้พื้นที่ทาม)	สุรินทร์				พื้นที่บึงทาม		เป็นชุมชนชาวนา และ ชาวประมงพื้นบ้าน มี จับปลาในพื้นที่ทามกุด ขาคิม ซึ่งเป็นแหล่งน้ำ ธรรมชาติติดกับลำน้ำ มูล มีพื้นที่กว่า 1,500 ไร่ มีชุมชนใช้ประโยชน์ ร่วมกัน 10 ชุมชน ชุมชนใช้ประโยชน์จาก ทาม โดยการทำนา หา ปลา เลี้ยงสัตว์ หาของ ป่า การผลิตเป็นทั้ง เพื่อการบริโภคและขาย เป็นรายได้ รายได้อีก ส่วนหนึ่งมาจากการ รับจ้าง

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
19	บ้านแมด บ้านสองเหนือ ต.ตลาด อ.เมือง (เป็น ชุมชนชานเมือง ห่างจาก จังหวัดมหาสารคาม 5 กม. มีประชากร 182 ครัวเรือน)	มหาสารคาม			พื้นที่ราบลอน คลื่น	มีพื้นที่ทามติด กับห้วยคะคาง		เป็นชุมชนชาวนา ทำ นาเป็นอาชีพหลัก และ มีการปลูกผักปลอด สารพิษ และเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ หมู ส่งขาย ให้แม่ค้าในตลาด ประชากรบางส่วนมี อาชีพรับราชการ และ ค้าขาย
20	ภาคกลาง ชุมชนหนองสาหร่าย ต. หนองสาหร่าย อ.พนม ทวน (ตำบลหนอง สาหร่ายมี 8 หมู่บ้าน มี ประชากรรวมทั้งสิ้น 782 ครัวเรือน)	กาญจนบุรี			พื้นที่ราบ เขต ชลประทาน			เป็นชุมชนทำนา ทำไร่มี รายได้จากการขายข้าว อ้อย ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ ค้าขาย รับจ้าง จักสาน และทำธุรกิจของกลุ่ม ต่างๆ ทั้งงานแปรรูป

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								และประชากรบางส่วน เป็นข้าราชการ
21	ชุมชนคลองโยง ต.คลอง โยง อ.พุทธมณฑล (เป็น ชุมชนชานใกล้กรุงเทพฯ มีประชากรใน 2 หมู่บ้าน คือหมู่ 1 จำนวน 80 ครัวเรือน และหมู่ 8 จำนวน 111 ครัวเรือน)	นครปฐม			พื้นที่ราบลุ่ม เขตชลประทาน มีลำน้ำคลอง ต่างๆในชุมชนที่ เป็นแหล่ง อาหาร			เป็นชุมชนเกษตรกรรม ที่ทำการผลิต หลากหลาย ที่เป็น หลักคือการทำนา ควบคู่กับการทำนาบัว การปลูกผัก และไม้ผล รวมทั้งมีอาชีพเป็น แรงงานรับจ้างทั้งใน ชุมชน และนอกชุมชน เนื่องจากอยู่ใกล้เมือง นอกจากนั้น ยังมีอาชีพ รับราชการ และค้าขาย

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
22	ภาคใต้ ชุมชนชาวสวนยาง บ้านหินเพิง ต.คลองพน อ.คลองท่อม (มี ประชากรทั้งหมด 279 ครัวเรือน)	กระบี่				พื้นที่ราบติดเชิง เขา มีป่าชุมชน 12 ไร่		เป็นชุมชนชาวสวนยาง มีบางครัวเรือนปลูก ปาล์มน้ำมัน และทำ สวนไม้ผลผสมผสาน และเลี้ยงสัตว์ นอกจากนั้นยังมีอาชีพ รับจ้าง แปรรูป ผลิตภัณฑ์ของชุมชน และ มีอาชีพด้านช่าง ซึ่งสามารถรับจ้างได้
23	ชุมชนประมงพื้นบ้าน บ้านน้ำราบ ต.บางลึก อ. กันตัง (มีประชากร 316 ครัวเรือน)	ตรัง					ชายฝั่งทะเล อันดามัน	เป็นชุมชนชายฝั่งที่มี อาชีพหลากหลาย ประกอบอาชีพประมง

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								<p>ควบคู่กับการทำสวน ยางพาราและยังมีการ ค้าขายและรับจ้างอีก ส่วนหนึ่ง โดยประกอบ อาชีพทำสวนยางพารา ร้อยละ 55 อาชีพ ประมงชายฝั่ง คิดเป็น ร้อยละ 35 อาชีพ ค้าขาย ประมาณร้อยละ 5 และ รับจ้างทั่วไป ร้อยละ 5 การรับจ้างมี ทั้งการรับจ้างทำงานใน ชุมชนและรับจ้างนอก ชุมชน เช่น การทำงาน ในโรงงานแปรรูป อาหารทะเลในเมือง</p>

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
24	บ้านมดตะนอย ต.เกาะลิ บง อ.กันตัง (มีประชากร 291 ครัวเรือน)	ตรัง					ชายฝั่งทะเล อันดามัน มี ป่าชายเลน ชุมชน ประมาณ 300 ไร่ และป่า ชายเลนที่ดูแล โดยรัฐ	เป็นชุมชนที่มีอาชีพ ประมงพื้นบ้าน ร้อยละ 90 และมีอาชีพรับจ้าง ทั่วไป รับจ้างเป็น ลูกเรือ และรับจ้างใน เมือง อีกส่วนหนึ่งคือ การประกอบอาชีพ ค้าขาย ทั้งเป็นอาชีพ หลักและอาชีพเสริม
25	บ้านสระบัว ต.ท่าศาลา อ.ท่าศาลา (มีประชากร 625 ครัวเรือน)	นครศรี ธรรมราช					ชายฝั่งทะเล อ่าวไทย	เป็นชุมชนประมง พื้นบ้าน ร้อยละ 80 ทำ อาชีพประมงเพียง อย่างเดียว และร้อยละ 20 มีอาชีพประมง ควบคู่กับการทำสวน ทั้งสวนยางพารา สวน

ที่	ชุมชน/หมู่บ้าน	จังหวัด	พื้นที่สูง	ที่ดอน/โคก	ที่ราบ/ลุ่ม	ทาม/พื้นที่ ชุ่มน้ำ	ชายฝั่ง ทะเล	ลักษณะทางการ ผลิต/สังคม
								ปาล์ม สวนไม้ผล รวมทั้งอาชีพรับจ้าง ทั่วไป และทำกรงนก ชาย
26	บ้านหน้าทับ ต.ท่าศาลา อ.ท่าศาลา (มีประชากร 370ครัวเรือน)	นครศรี ธรรมราช					ชายฝั่งทะเล อ่าวไทย มีป่า ชายเลนที่เกิด ขึ้นมาใหม่	เป็นชุมชนประมง พื้นบ้าน ซึ่งมีอาชีพทำ การประมงชายฝั่งและ ทะเล เป็นรายได้หลัก มีอาชีพเสริม คือ ค้าขายเสื้อผ้า ขายของ ชำ ผลิตและจำหน่าย กรงนก มีบางส่วนที่มี ที่ดินจะทำสวนมะพร้าว และสวนปาล์ม

บทที่ 3

นิยามความหมาย “ความมั่นคงทางอาหาร” ของชุมชน

ชุมชนได้ให้นิยามความหมายของความมั่นคงทางอาหารในมุมมองที่หลากหลาย และมีขอบเขตกว้างขวาง สะท้อนถึงความเกี่ยวพันของวิถีชีวิตของชุมชนกับระบบนิเวศที่มีความแตกต่าง ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ลุ่ม หรือที่ราบลุ่ม พื้นที่ดอน ที่สูง หรือพื้นที่ชุ่มน้ำ เช่น บึงทามในภาคอีสาน เป็นต้น เนื่องจากระบบนิเวศที่หลากหลายได้กำหนดการปลูกพืชที่แตกต่างกัน ทั้งข้าว ผัก ไม้ผล พืชไร่ และการเลี้ยงสัตว์ ความหมายของความมั่นคงทางอาหาร ในนิยามของชุมชนจึงเกี่ยวข้องกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของชุมชนทั้งด้านการผลิตและระบบอาหาร รวมทั้งยังได้สะท้อนนัยยะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ที่ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตในชุมชน และทำให้นิยามความหมายที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจของชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงไป ระบบเศรษฐกิจเงินตรามีบทบาทมากขึ้นในชุมชน ควบคู่กับวัฒนธรรมการบริโภคที่เปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากกระแสโลกาภิวัตน์ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกและสังคมไทย

มิติที่หลากหลายของความหมายความมั่นคงทางอาหารที่ชุมชนได้นิยามไว้นั้น ชุมชนไม่ได้นิยามเพียงแค่ความเพียงพอในการมีอาหารบริโภคเท่านั้น แต่ได้รวมไปถึงความหมายในเรื่องการผลิตอาหารเอง หรือการมีแหล่งอาหารของสมาชิกในชุมชน และการมีอาหารที่ปลอดภัย รวมทั้งการให้ความหมายในเชิงเศรษฐกิจ คือการมีรายได้เพียงพอสำหรับการซื้ออาหาร ความหมายของความมั่นคงทางอาหารของชุมชนเกษตรกรรมจึงมีนัยยะต่างๆ ดังนี้

3.1 นัยยะด้านการพึ่งตนเองด้านอาหาร นิยามความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในทุกภาค จะให้ความหมายในด้านการพึ่งตนเองด้านอาหาร ชุมชนในภาคอีสานให้นิยามความหมายความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง การผลิตเองหรือการหาจากธรรมชาติ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนอาหารของชุมชนและระหว่างชุมชน ดังกรณีของชุมชนบ้านหนองจาง จังหวัดขอนแก่น ที่ให้ความหมายว่า ความมั่นคงทางอาหารหมายถึง การปลูกอยู่ปลูกกิน(เฮ็ดได้) ดินอุดมสมบูรณ์.....และมีที่ทำกินอย่างเพียงพอ หรือกรณีบ้านพองหนีบ จังหวัดเลย ที่ให้ความหมายถึงการหาอาหารกินได้ ผลิตเองได้... เน้นการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายในชุมชน มีแหล่งอาหารอุดมสมบูรณ์ มีการขอแลกเปลี่ยนแบ่งกันในชุมชนได้ หรือชุมชนบ้านดงดิบ จังหวัดร้อยเอ็ด ให้นิยามว่า การมีข้าวกิน มีแหล่งน้ำ มีที่ทำนา มีที่ทำไร่ ...มีแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ ชุมชนบ้านกลางสูง จังหวัดขอนแก่น ได้นิยามความหมายที่ ผักและข้าวผลิตเองได้ และหาเองตามธรรมชาติ รวมทั้งวัตถุดิบทำอาหารได้มาจากการซื้อและหา

นัยยะการพึ่งตนเองด้านอาหารได้ปรากฏอยู่ในความหมายของชุมชนในภาคเหนือ ในชุมชนบ้านปางยาง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลื้อ ในจังหวัดน่าน ได้ให้ความสำคัญกับการผลิตข้าวไว้กินเอง และผลิตให้มากกว่าที่บริโภคในแต่ละปี และผักในระบบไร่หมุนเวียน รวมทั้งในป่า ถือได้ว่าเป็นความมั่นคงทางอาหารของชุมชน เช่นเดียวกับชุมชนบ้านผาเจริญ อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งเป็นชุมชนลาหู่ ได้ให้ความสำคัญความมั่นคงทางอาหารว่า คือ มีการผลิตอาหารตามฤดูกาลผลิตที่ดีและมีคุณภาพ รวมทั้งมีปัจจัยที่เอื้อต่อการผลิตที่มั่นคง.....และการมีวัฒนธรรมแลกเปลี่ยนอาหารซึ่งกันและกัน นัยยะการพึ่งตนเองไม่ได้มีความหมายเพียงการผลิตเพื่อกินเองเท่านั้น แต่ให้ความหมายถึงการพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดังที่ชุมชนกะเหรี่ยงบ้านแม่อกเหนือ อำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ให้นิยามความหมายของความมั่นคงทางอาหารว่า คือ “การมีข้าวพอกกินจนถึงฤดูเก็บเกี่ยวในปีถัดไป มีอาหารจากธรรมชาติเพียงพอให้คนในชุมชนเก็บกินตลอดฤดูแล้ง ” ในกรณีบ้านปางหมูซึ่งเป็นชุมชนไทยใหญ่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน ก็ให้นิยามที่เกี่ยวข้องกับแหล่งอาหารจากธรรมชาติ หรือจากการผลิตด้วยเช่นกัน

ความหมายของการพึ่งตนเองด้านอาหารในชุมชนตำบลหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี ได้ระบุอย่างชัดเจนในการให้ความสำคัญกับการปลูกที่หลากหลาย และปลูกในสิ่งที่กิน อีกทั้งยังปลูกอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง มีทรัพยากรที่สมบูรณ์ และมีปัจจัยการผลิตที่มั่นคง มีการสร้างเครือข่ายทางอาหารของชุมชน และต้องซื้ออาหารไม่เกินร้อยละ 40 ของปริมาณการบริโภคอาหารทั้งหมด

3.2 นัยยะด้านความเพียงพอของอาหารในการบริโภค พื้นที่ศึกษาทุกพื้นที่ให้นิยามความหมายความมั่นคงทางอาหารในด้านการมีอาหารบริโภคเพียงพอสำหรับครอบครัว ซึ่งเป็นพื้นฐานของการให้ความหมายในเรื่องความมั่นคงทางอาหาร หากแต่นิยามของชุมชนนั้นไม่ได้เน้นเชิงปริมาณเพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีหลากหลายชนิดของอาหารร่วมอยู่ด้วย โดยให้ความสำคัญกับการมีอาหารหลัก เช่น ข้าว ผัก และเนื้อสัตว์ รวมถึงน้ำดื่มที่เพียงพอ นิยามความมั่นคงทางอาหารของชุมชนในภาคอีสาน จึงเน้นที่การมีข้าวหรืออาหารกินเพียงพอตลอดปี เช่น บ้านหนองคู อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม คือการมีข้าวกิน มีผัก สมุนไพร และอาหารรวมทั้งรายได้จากป่าอย่างเพียงพอตลอดปี หรือกรณีบ้านป่าตอง ที่ให้นิยามความหมายว่า อาหารสามารถทำได้ หาได้ และแลกได้ ซื้อได้ อย่างพอเพียง เช่นเดียวกับการให้นิยามความหมายจากการศึกษากลุ่มตัวอย่างของชุมชนใน 4 หมู่บ้านในจังหวัดเชียงใหม่และเชียงราย ก็พบว่าการมีอาหารบริโภคอย่างเพียงพอ เช่นมีข้าวกิน มีผักกิน ไม่ต้องซื้อ ปลูกกินเองได้ เป็นความหมายของความมั่นคงทางอาหารของคนในชุมชน กรณีบ้านแม่สุริน อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน ให้นิยามถึงการมีอาหารกินตลอดเวลา หรือ กรณีประมงพื้นบ้านภาคใต้ ในพื้นที่ชุมชนน้ำราบ และบ้านมดตะนอย จังหวัดตรัง และบ้านหน้าทับ บ้านสระบัว จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งได้สรุปนิยามความหมายความมั่นคงทางอาหารที่เกี่ยวข้องกับประเด็น เรื่องการมีอาหารกินเพียงพอ พออยู่พอกิน หรือพึ่งพาตนเองได้ทั้ง

ระดับครอบครัวและชุมชน ดังนั้น ความเพียงพอในมุมมองของชุมชน จึงสัมพันธ์กับการพึ่งตนเองด้านอาหารและความหลากหลายของอาหารที่บริโภค ที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศที่เป็นแหล่งอาหาร และสัมพันธ์กับเศรษฐกิจในด้านอาชีพที่เป็นที่มาของรายได้เพื่อซื้อหาอาหารให้เพียงพอกับความต้องการ

3.3 นัยยะที่เกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ การพึ่งพาอาหารจากธรรมชาติ ทั้งการหาอาหารจากป่า จากแหล่งน้ำ ผืนดิน ในไร่นา ที่มีอาหารเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ รวมทั้งทรัพยากรชายฝั่ง ได้ถูกนิยามในความหมายของความมั่นคงทางอาหาร ในทุกชุมชนที่ศึกษา แม่น้ำ ลำคลอง เป็นแหล่งอาหารประเภทสัตว์น้ำ ผักพื้นบ้าน ซึ่งชุมชนสามารถหาได้ และพึ่งพิงจากแหล่งธรรมชาติ เช่น การจับปลา และสัตว์น้ำในทุ่งนาเมื่อยามน้ำหลาก หรือในคลองของชุมชนคลองโยง จังหวัดนครปฐม ซึ่งแม้ว่าชุมชนจะเปลี่ยนแปลงไปมาก คลองอาจลดความสำคัญลงเมื่อมีถนนและการเข้าถึงเมืองอย่างสะดวกสบาย แต่การพึ่งพิงอาหารจากธรรมชาติก็ยังคงดำรงอยู่ ในขณะที่ชุมชนประมงพื้นบ้าน ความหมายของความมั่นคงทางอาหารขึ้นกับความอุดมสมบูรณ์ของทะเล และสิทธิในการเข้าถึงและจัดการฐานทรัพยากรชายฝั่งของชุมชนอีกด้วย

นัยยะในการให้ความหมายที่เกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรธรรมชาตินั้น บ้านหนองคู จังหวัดมหาสารคาม ได้อธิบายถึงอาหารและความมั่นคงทางอาหารว่า มีข้าวเป็นอาหารหลัก มีผักเป็นสมุนไพร และมีป่า เป็นชีวิต คำกล่าวเช่นนี้สะท้อนถึงการพึ่งพิงป่าของชุมชนในฐานะที่เป็นแหล่งอาหารและยา และเป็นวิถีของชุมชนในการกินอยู่ตนเอง การนิยามของชุมชนภาคอีสานที่กล่าวถึง ความมั่นคงทางอาหารคือการหาได้นั้นจึงเกี่ยวข้องโดยตรงกับการหาอาหารจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ ทั้งป่า แหล่งน้ำทั้งห้วย หนอง คลอง บึง และที่ดินในไร่นา ซึ่งมีพืชผักที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และแมลงบางชนิดอาศัยอยู่ เช่นเดียวกับชุมชนในภาคเหนือ บ้านแม่สุริน จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งให้นิยามที่เกี่ยวข้องกับการมีอาหารกินจากแหล่งอาหารจากธรรมชาติ สามารถหากินได้ตลอดปีตามฤดูกาลของพืชและสัตว์นั้นๆ คล้ายกับชุมชนบ้านแม่อกเหนือที่ให้ความหมายถึงการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติได้ตลอดฤดูแล้ง การให้ความสำคัญกับความหมายในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ได้ปรากฏอยู่ในการศึกษาของกลุ่มตัวอย่างใน 4 หมู่บ้านในจังหวัดเชียงใหม่และเชียงราย ที่ให้ความสำคัญของความมั่นคงทางอาหารไปที่การเข้าถึงอาหาร โดยเฉพาะในเรื่องการมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรของชุมชน

3.4 นัยยะในด้านอาชีพและรายได้ ความมั่นคงทางอาหารมีความหมายถึงความมั่นคงทางอาชีพ และรายได้ การซื้อหาอาหารกินเกิดขึ้นในทุกชุมชน ทำให้ชุมชนเกษตรกรรมจำเป็นต้องมีอาชีพที่ทำรายได้ หรือการปลูกพืชเพื่อขายเป็นหลัก ในหลายชุมชน โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ใกล้เมือง และพึ่งพิงการซื้อหาอาหารจากตลาดในเมือง เช่น กรณีคลองโยง หรือ ชุมชนประมงพื้นบ้าน และชุมชนบ้านหินเพิง

จังหวัดกระบี่ ซึ่งปลูกยางพาราเป็นหลัก มีการพึ่งพิงอาหารจากตลาดเป็นอย่างมาก ชุมชนคลองโยงนั้น ความมั่นคงทางอาหารขึ้นกับรายได้เพื่อซื้ออาหารบริโภคเป็นด้านหลัก นิยามความหมายที่ชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอนเอง ก็ให้นิยามความมั่นคงทางอาหารที่การมีรายได้เพียงพอสำหรับการใช้จ่ายในเรื่องอาหารของสมาชิกในครัวเรือน (บ้านปางหมู) หรือมีรายได้ที่ต่อเนื่อง (บ้านผาเจริญ) หรือต้องมีอาชีพที่สามารถสร้างรายได้เพียงพอสำหรับซื้อหาอาหารที่ไม่สามารถผลิตได้เอง แต่มีความจำเป็น (บ้านแม่สุริน) เช่นเดียวกับบ้านแมดบ้านสอง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ในเมือง ให้นิยามความมั่นคงทางอาหารว่า “การมีอาชีพหลัก มีตลาดขายได้ในชุมชนเพื่อสร้างรายได้ มีอาชีพเสริม...”

ในงานศึกษาชุมชนบ้านหินเพิง จังหวัดกระบี่ ก็ระบุอย่างชัดเจนว่า ความมั่นคงทางอาหารขึ้นกับความมั่นคงทางรายได้ ชุมชนบ้านสระบัวและบ้านหน้าทับ จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นชุมชนประมงพื้นบ้าน ให้นิยามความมั่นคงทางอาหารว่า “ครอบครัวมีรายได้ที่มั่นคงจากการประกอบอาชีพสามารถที่จะซื้อหาปัจจัยสี่ โดยเฉพาะอาหารที่มีคุณภาพ สะอาด และปลอดภัยมาให้คนในครอบครัวได้ทานอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งไม่มีหนี้สิน ไม่ต้องไปทำงานไกลบ้านและมีเวลาอยู่กับครอบครัว ความมั่นคงด้านอาหารของชาวประมงพื้นบ้านขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรชายฝั่งในพื้นที่ซึ่งก็คือสัตว์น้ำ ทะเล และป่าชายเลน เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นพื้นฐานของผลผลิตทางธรรมชาติ ที่นำมาซึ่งความมั่นคงด้านชีวิตและอาชีพของชาวประมงพื้นบ้าน

3.5 นัยยะในด้านความปลอดภัยด้านอาหาร และคุณค่าทางโภชนาการ ชุมชนนิยามความมั่นคงทางอาหารในเรื่องความปลอดภัยด้านอาหาร นับแต่การผลิตเอง ไม่ใช้สารเคมี ชุมชนในภาคอีสาน ดังเช่นบ้านพองหนีบให้นิยามว่า หาอาหารกินได้ ผลิตเองได้ ปลอดภัยต่อสุขภาพ... ในขณะที่ชุมชนบ้านดงดิบระบุว่า ความมั่นคงทางอาหารมีความหมายถึง มีอาหารที่ปลอดภัยจากสารพิษ/สารเคมี ชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ ให้นิยามให้ความหมายเพิ่มเติมที่โภชนาการ โดยนิยามว่า ความมั่นคงทางอาหารคือการมีอาหารกินตลอดปี มีความปลอดภัยต่อสุขภาพ มีสารอาหารครบ.....มีกระบวนการผลิตที่ปลอดภัยต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อม

การนิยามของชุมชนหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี ว่าอาหารที่บริโภคต้องปลอดภัย ปลอดภัย สารพิษ และเพียงพอ ในขณะที่การศึกษาใน 4 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่และเชียงรายให้ความสำคัญกับกระบวนการเตรียมอาหารที่ค่านึงว่าต้องปราศจากสารที่เป็นอันตราย ไม่มีสารพิษตกค้าง มีคุณค่าทางโภชนาการ และสอดคล้องกับวัฒนธรรมการบริโภค รวมถึงการมีน้ำสะอาดในการบริโภค อุโภค เพื่อสุขภาพที่ดีของสมาชิกในครัวเรือน ชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ก็ให้ความสำคัญกับการมีอาหารที่ปลอดภัยและเป็นประโยชน์ต่อร่างกาย และเป็นอาหารที่มีคุณภาพ ชุมชนบ้านน้ำราบ และบ้านมดตะนอย

ซึ่งเป็นชุมชนประมงพื้นบ้าน ก็ได้ให้ความหมายว่า มีความสามารถจัดหาอาหารที่มีประโยชน์และถูกหลักโภชนาการมารับได้ภายในครอบครัวหรือทั้งชุมชนได้ครบสามมื้อ ดังนั้น ความมั่นคงทางอาหารจึงเกี่ยวข้องกับเรื่องความปลอดภัย คุณภาพของอาหาร ความหลากหลายของอาหาร และโภชนาการ

3.6 นัยยะในทางวัฒนธรรม และความยั่งยืน นิยามความมั่นคงทางอาหารของชุมชนได้สะท้อนนัยยะของความยั่งยืน ทั้งความหมายในการมีอาหารกินอย่างสม่ำเสมอ ตลอดทั้งปี หรือมีต่อเนื่อง ซึ่งมาจากการวางแผนการผลิตที่ต่อเนื่อง หรือการหาอาหารจากป่า และแหล่งอาหารตามธรรมชาติตามฤดูกาล รวมถึงการมีรายได้ที่สามารถซื้ออาหารได้ตลอดทั้งปี อย่างไรก็ตามนิยามความหมายที่ชุมชนกำหนดนั้น มีมิติที่หลากหลาย ความยั่งยืน หรือการมีอาหารอย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดแคลนนั้น อาจมาจากการช่วยเหลือ แบ่งปันกันในกลุ่มชุมชน ทั้งระหว่างครอบครัว และผ่านงานบุญของชุมชน ดังเช่น นิยามความหมายของชุมชนในภาคอีสานที่ให้ความสำคัญกับการแลกเปลี่ยนแบ่งปันอาหารในกลุ่มชุมชน มิติทางวัฒนธรรมมีความหมายไปถึงการบริโภคและการถนอมอาหาร ดังเช่นชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้นิยามถึงวัฒนธรรมการบริโภคที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต รวมทั้งมีการแปรรูปเก็บรักษาอาหารที่เหลือไว้ใช้ในยามที่จำเป็น มีศักยภาพในการจัดการอาหารอย่างเหมาะสม

นิยามการช่วยเหลือกันเพื่อให้มีอาหารกินได้ตลอดทั้งปีนั้น มีพัฒนาการที่ต่อเนื่อง ขึ้นกับแต่ละชุมชน บางชุมชนมีธนาคารข้าว เป็นระบบสำรองอาหาร ควบคู่กับระบบการแลกเปลี่ยนแบ่งปัน หรือบางชุมชน เช่น ชุมชนหนองสาหร่าย นิยามถึงการสร้างเครือข่ายทางอาหารของชุมชนเพื่อให้เกิดการช่วยเหลือกัน และสร้างการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนได้มากขึ้น และเป็นหลักประกันของชุมชนในการมีอาหารกินได้อย่างต่อเนื่องตลอดปี

ความมั่นคงทางอาหารในการให้ความหมายของชุมชนนั้น นอกจากจะมีการให้ความหมายที่หลากหลายมิติแล้ว ในแต่ละชุมชนอาจมีการให้ความหมายที่มีจุดเน้นของตนเอง เช่น ชุมชนที่อยู่ใกล้ป่าหรือแหล่งอาหารจากธรรมชาติ นิยามความหมายจะให้ความสำคัญกับการผลิตอาหารได้เอง และการเข้าถึงอาหารจากแหล่งอาหารธรรมชาติ รวมทั้งวัฒนธรรมการช่วยเหลือกัน ซึ่งเป็นฐานของชุมชน ในขณะที่บางชุมชนจะให้ความหมายไปที่ความมั่นคงในด้านรายได้เป็นหลัก ทั้งนี้ การให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารของชุมชนอาจมีการพัฒนาไปตามความเปลี่ยนแปลงของชุมชน ในชุมชนบ้านคลองโยง การให้ความหมายเปลี่ยนแปลงจากเดิมที่ชุมชนยังเป็นสังคมเศรษฐกิจที่พึ่งพาฐานทรัพยากรธรรมชาติ และการผลิตเพื่อกินของชุมชน แต่ในปัจจุบัน ฐานเศรษฐกิจของชุมชนไม่ได้มาจากฐานการเกษตรเพียงอย่างเดียว ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและสังคมของพื้นที่ ที่ทำให้กลายเป็นสังคมกึ่งเมืองเนื่องจากตั้งอยู่ชานเมืองของกรุงเทพฯ ทำให้นิยามความมั่นคงทางอาหารเปลี่ยนไปสู่ความมั่นคงทางรายได้ แต่

กระนั้นในสภาพที่เป็นชุมชนเกษตรกรรม การพึ่งตนเองในด้านการผลิต ในรูปการปลูกผักสวนครัวยังคงดำรงอยู่ให้เห็นได้บ้าง เช่นเดียวกับความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติจากสภาพอากาศในปัจจุบันทำให้ชุมชนประมงพื้นบ้าน นิยามความหมายความมั่นคงทางอาหารไปเกี่ยวข้องกับความยากจน ความไม่มั่นคงในชีวิตและการทำงาน เนื่องจากปัจจัยเสี่ยงจากภัยพิบัติและสภาพความแปรปรวนของอากาศมีผลต่อปริมาณการจับสัตว์น้ำ ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวประมงพื้นบ้านนั่นเอง

กล่าวโดยภาพรวม ความหมายความมั่นคงทางอาหารของชุมชน หมายถึง การมีอาหารกินอย่างเพียงพอตลอดปี โดยให้ความสำคัญกับการพึ่งตนเองด้านอาหาร สิทธิในการเข้าถึงฐานทรัพยากรอาหารของชุมชน การเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต และระบบการผลิตอาหารที่ยั่งยืน อาหารที่บริโภคต้องปลอดภัย มีโภชนาการ มีตลาดที่เป็นธรรม มีรายได้ที่เพียงพอ มั่นคง และมีส่วนร่วมในการควบคุมดูแล รวมถึงการสร้างความเป็นธรรมและยั่งยืนในระบบอาหาร

บทที่ 4

ความเพียงพอและการพึ่งตนเองด้านอาหาร : ตัวชี้วัดและสถานภาพ

ตัวชี้วัดของการมีอาหารเพียงพอต่อความต้องการบริโภคของครัวเรือนและชุมชน เป็นตัวชี้วัดพื้นฐานที่ครัวเรือนและชุมชนกำหนดขึ้น แต่การมีอาหารเพียงพอต่อการบริโภคนั้น ชุมชนให้ความสำคัญไปที่การพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชน การพึ่งตนเองด้านอาหาร มีความหมายถึงกระบวนการในการเข้าถึงอาหารที่เพียงพอ มีความเป็นอิสระ ในกระบวนการผลิตอาหารตามความต้องการบริโภคภายในครัวเรือนและในชุมชน เป็นการสร้างอาหารให้เพียงพอกับความต้องการ ทั้งยังมีความปลอดภัย มีอาหารที่หลากหลายชนิด ทำให้มีคุณค่าในทางโภชนาการ และทำให้เกิดความมั่นคง เนื่องจากสามารถวางแผนการผลิตอาหารที่สืบเนื่อง หรือสามารถเข้าถึงอาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ ที่เป็นแหล่งอาหารของชุมชน

4.1 แหล่งที่มาของอาหารของครัวเรือนในชุมชน

แหล่งที่มาของอาหารในชุมชน พบว่า มีความแตกต่างจากชุมชนในเมือง ซึ่งพึ่งพิงแหล่งอาหารจากตลาด หรือการซื้อ แต่เนื่องจากชุมชนชนบท มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่ทำให้มีแหล่งอาหารตามธรรมชาติ และจากการที่ครัวเรือนในชุมชนทำการผลิตอาหารทั้งเพื่อเป็นรายได้ หรือเศรษฐกิจในครัวเรือนและการบริโภค รวมทั้งการสร้างวัฒนธรรมของชุมชนในด้านอาหาร นอกจากนั้น แหล่งที่มาของอาหารของครัวเรือนในชุมชนในปัจจุบัน มาจากแหล่งอาหารในชุมชนท้องถิ่น และจากภายนอกชุมชน โดยรวมแหล่งที่มาของอาหารมาจากแหล่งต่างๆ ดังนี้

1) ฐานทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ซึ่งมีระบบนิเวศที่แตกต่างกัน และมีอาหารที่แตกต่างกัน ฐานทรัพยากรอาหารของชุมชน มีตั้งแต่อาหารจากป่า ซึ่งให้อาหารประเภทผักต่างๆ ทั้งผักพื้นบ้าน และสมุนไพร เห็ด เนื้อสัตว์บางประเภท จากแหล่งน้ำต่างๆ เช่น กุ้ง ปลา ปู ฯลฯ รวมทั้งจากที่ไร่ ที่นา ซึ่งมีผักธรรมชาติเกิดขึ้น และสามารถหากินได้ รวมทั้ง หอย ปู ปลาจากนาที่มีน้ำขัง แมลงต่างๆ ในบางชุมชน ผลผลิตจากป่า มีมากพอที่จะใช้ทั้งบริโภคและเป็นรายได้ให้กับครัวเรือนในชุมชน

2) ฐานการผลิตของครัวเรือน ซึ่งถือเป็นแหล่งอาหารสำคัญ โดยเฉพาะในชุมชนที่มีการผลิตข้าว ปลูกผัก ผลไม้ และการเลี้ยงสัตว์ เพื่อการบริโภค และฐานการผลิตก็เป็นแหล่งรายได้สำคัญของชุมชน สำหรับค่าใช้จ่ายในครัวเรือนในด้านอื่นๆอีกด้วย

3) ฐานทางวัฒนธรรมที่มีการช่วยเหลือแบ่งปันกันของชุมชน ในยามขาดแคลนอาหาร การแบ่งปันอาหารในเครือญาติ หรือการยืมเงินเพื่อซื้อหาอาหาร รวมทั้งบุญประเพณีของชุมชนที่มีการบริจาคข้าวเข้าวัด หรือการเลี้ยงอาหารในชุมชน โดยแต่ละครัวเรือนทำอาหารไปทำบุญที่วัด ฯลฯ ในบางชุมชน มี

วัฒนธรรมการทำบุญหลังเก็บเกี่ยว และบริจาคข้าว นำมาขายในราคาถูกให้กับคนในชุมชน รวมทั้งกลายเป็นกองทุนข้าว หรือธนาคารข้าวในชุมชน

4) ฐานการค้าหรือการซื้อทั้งจากภายในชุมชนและภายนอกชุมชน เป็นแหล่งอาหารสำคัญที่มีบทบาทเพิ่มมากขึ้น เมื่อสังคมในชนบทเปลี่ยนแปลง การซื้ออาหารมีเพิ่มมากขึ้น และทำให้การศึกษาเรื่องการพึ่งตนเองด้านอาหารมีความจำเป็นมากขึ้น เนื่องจากการซื้ออาหารมากกว่าการบริโภคอาหารที่มาจากภายในท้องถิ่น ทำให้ระดับการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ ลดลง ซึ่งจากการศึกษาสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน พบว่า ชุมชนที่อยู่ในระบบนิเวศที่มีทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งป่า ดิน และแหล่งน้ำ ที่อุดมสมบูรณ์ โดยส่วนใหญ่ชุมชนจะพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นแหล่งอาหาร ควบคู่กับระบบการผลิตที่มีเป้าหมายทั้งเพื่อการบริโภค และเพื่อขายเป็นรายได้ แต่มีสัดส่วนการผลิตเพื่อการบริโภคมากกว่าการเน้นเป็นรายได้ ทำให้การพึ่งพิงตนเองด้านอาหารมีอัตราส่วนที่สูงขึ้น

4.2 ตัวชี้วัดการพึ่งตนเองด้านอาหาร

ตัวชี้วัดที่ชุมชนกำหนด ในมิติการพึ่งตนเองด้านอาหารนั้น ชุมชนจะกำหนดสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารระหว่างอาหารจากแหล่งที่มาจากชุมชน ทั้งจากการหาอาหารจากป่า แหล่งน้ำของชุมชน หรืออาหารจากธรรมชาติในไร่ นา หรือในสวน รวมทั้งอาหารที่มาจาก การแบ่งปันแลกเปลี่ยนในชุมชน กับอาหารที่ครัวเรือนและชุมชนต้องซื้อกิน นอกจากนี้ นิยามความมั่นคงทางอาหาร ในหลายชุมชนให้ความเห็นว่าควรครอบคลุมถึงน้ำดื่มไปด้วย ไม่เพียงเฉพาะอาหารประเภทต่างๆ เนื่องจากปัจจุบัน น้ำเพื่อการบริโภคในครัวเรือนในบางชุมชนเริ่มพึ่งตนเองไม่ได้

จากการเก็บข้อมูลของชุมชนหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี ชุมชนเห็นความสำคัญของการพึ่งตนเองด้านอาหาร โดยตั้งเป้าหมายที่จะให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองด้านอาหารในอัตราส่วนร้อยละ 50 : 50 กล่าวคือ พึ่งการผลิตภายในชุมชนและเครือข่าย ร้อยละ 50 เป็นอย่างต่ำ และซื้ออาหารจากภายนอก ร้อยละ 50 ในขณะที่ชุมชนในภาคอีสาน เห็นว่า การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนควรมีสัดส่วนที่มากกว่าร้อยละ 50 จึงจะถือว่าเป็นความมั่นคงทางอาหาร ทั้งนี้ อัตราการพึ่งตนเองด้านอาหารควรมีอัตรา ร้อยละ 60-90 แม้ว่าในปัจจุบัน การพึ่งตนเองของชุมชนจะลดลงกว่าอดีต แต่หากกล่าวถึงความมั่นคงทางอาหารแล้ว การพึ่งตนเองด้านอาหารควรมีอัตราส่วนที่เพิ่มขึ้น กรณีบ้านหนองจาง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งตั้งถิ่นฐานในระบบนิเวศภูเขา คืออยู่บนที่สูง มีฐานทรัพยากรป่าไม้ เห็นว่า สัดส่วนของอาหารที่หาได้ และผลิตเองได้ในชุมชน กับการซื้ออาหารกิน ควรเป็นร้อยละ 60 : 40 คือการพึ่งตนเองด้านอาหารควรเป็นร้อยละ 60 และซื้อกินไม่ควรเกินร้อยละ 40 กรณีบ้านพองหนีบ ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ภูเขา ใกล้เคียงแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ของจังหวัดเลย เห็นว่า การพึ่งตนเองด้านอาหารควรเป็นอัตรา ร้อยละ 70 ซื้ออาหารจากภายนอกประมาณร้อยละ 30 เช่นเดียวกับชุมชนในพื้นที่นาทุ่ง เช่นบ้านกู่กาสิงห์ จังหวัด

ร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นพื้นที่ผลิตข้าวหอมมะลิ และชุมชนบ้านแมต บ้านส่อง ซึ่งเป็นชุมชนใกล้เขตเมืองในจังหวัดมหาสารคาม

ในกรณีบ้านหนองคู จังหวัดมหาสารคาม และบ้านดงดิบ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งอยู่ในระบบนิเวศที่เป็นที่โคกนั้น เห็นว่าการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนควรมีสัดส่วน 80:20 กรณีบ้านหนองคูเห็นว่าอาหารจากการหาจากธรรมชาติประมาณร้อยละ 50 อาหารจากการผลิตเองร้อยละ 30 และจากการซื้อร้อยละ 20 ในขณะที่บ้านดงดิบ แม้จะไม่ได้กำหนดสัดส่วนของการพึ่งตนเองจากแหล่งอาหารของครัวเรือนและชุมชนเหมือนดังบ้านหนองคู แต่เนื่องจากเป็นชุมชนที่ปลูกอ้อย จึงกำหนดสัดส่วนพื้นที่อาหารและพื้นที่ปลูกพืชพลังงานไว้ที่ร้อยละ 60:40 กล่าวคือ ปลูกพืชอาหารร้อยละ 60 และปลูกพืชพลังงานหรืออ้อยร้อยละ 40 เพื่อให้ชุมชนพึ่งตนเองด้านอาหารจากการปลูกเพื่อการบริโภค

แต่ในกรณีบ้านป่าตอง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นระบบนิเวศนาทุ่ง ปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก และเป็นน่าน้ำฝน เห็นว่าตัวชี้วัดการพึ่งตนเองด้านอาหารควรอยู่ที่ร้อยละ 90 โดยมาจากการผลิตเพื่อบริโภคของครัวเรือนและชุมชนร้อยละ 70 อาหารที่หาจากธรรมชาติในชุมชน ร้อยละ 20 และซื้อกินร้อยละ 10 เช่นเดียวกับบ้านกลางสูง ซึ่งเป็นพื้นที่นาเช่นเดียวกัน แต่มีระบบชลประทาน เห็นว่า สัดส่วนการพึ่งตนเองควรมาจากการผลิตในครัวเรือนร้อยละ 50 หาจากธรรมชาติร้อยละ 40 และซื้อกินร้อยละ 10 ทั้งสองชุมชนมีศักยภาพที่แตกต่างกัน กล่าวคือ บ้านป่าตอง มีแผนงานสร้างการพึ่งตนเองด้านอาหารให้มากขึ้นจากปัจจุบัน และมีแนวโน้มจะพึ่งตนเองด้านอาหารได้มากขึ้น ในขณะที่บ้านกลางสูง มีระบบชลประทานสามารถทำนาได้สองครั้ง และมีการผลิตทั้งข้าว และผัก

การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนในภาคเหนือ ดังเช่น กรณีบ้านปางยาง จังหวัดน่าน ซึ่งเป็นชนเผ่าลัวะ และอยู่บนพื้นที่สูง กลุ่มตัวอย่างในการศึกษา “สถานการณ์พึ่งตนเองด้านอาหารและตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชน” เห็นว่า การพึ่งตนเองด้านอาหารควรอยู่ในอัตราร้อยละ 80 ในกรณีบ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้เมือง เห็นว่า ตัวชี้วัดการมีอาหารเพียงพอสำหรับการบริโภค คือ การผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักเก็บไว้เพื่อการบริโภคอย่างน้อย 50% จากนั้นจึงตามด้วยการปลูกผัก ผลไม้ และการเลี้ยงสัตว์เพื่อการบริโภคของครัวเรือนเกษตรกรและชุมชน ในขณะที่ชุมชนอื่นๆ อีก 3 ชุมชนซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงของแม่ฮ่องสอน และพึ่งพิงธรรมชาติในการดำรงชีพ ก็เห็นว่าการพึ่งตนเองด้านอาหารมีความสำคัญ และในปัจจุบันครัวเรือนและชุมชนก็ผลิตเพื่อการบริโภคควบคู่กับการผลิตเพื่อขายเป็นรายได้ในทางเศรษฐกิจของครอบครัว

งานศึกษาความมั่นคงทางอาหารของชุมชนประมงภาคใต้ 4 หมู่บ้าน ในจังหวัดนครศรีธรรมราช และจังหวัดตรัง ก็พบว่า ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารของชุมชน คือการมีอาหารเพียงพอหรือการพึ่งตนเองได้ในระดับครอบครัวและชุมชน โดยการพึ่งพาอาหารจากแหล่งธรรมชาติเป็นหลัก และบางครั้งครัวมีการเลี้ยงสัตว์ หรือปลูกผักไว้กินเองภายในครอบครัว โดยเฉพาะในชุมชนที่ครัวเรือนมีพื้นที่การเกษตรอยู่ด้วย แม้จะไม่มากนัก แต่การผลิตเพื่อการบริโภคก็ยังคงเป็นสิ่งสำคัญ

ตัวชี้วัดการพึ่งตนเองด้านอาหาร ตัวชี้วัดการพึ่งตนเองด้านอาหาร ประกอบด้วย การมีอาหารเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดทั้งปี โดยมีสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารจากการผลิตเองเพื่อบริโภค การหาจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ การช่วยเหลือกันแบ่งปันกันในชุมชน กับการซื้ออาหารบริโภค รายละเอียดของตัวชี้วัดมี ดังต่อไปนี้

- 1) **การมีอาหารเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดทั้งปี** นิยามความหมายของอาหารครอบคลุมทั้งอาหาร ประเภท ข้าว ผัก เนื้อสัตว์ และ ผลไม้ ชนิดต่างๆ รวมทั้งน้ำดื่ม การมีอาหารเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดทั้งปี ประกอบด้วย
 - ปริมาณอาหารที่ครัวเรือนและชุมชนบริโภค ต้องเพียงพอ กับ ความต้องการอาหารของครัวเรือนและชุมชนตลอดทั้งปี ทั้งนี้รวมถึงการมีน้ำดื่มบริโภคเพียงพอ
 - มีความหลากหลายของชนิดอาหารที่บริโภคในแต่ละมื้อ
- 2) **สัดส่วนที่มาของอาหารที่บริโภค** อาหารที่บริโภคนั้น มีสัดส่วนที่มาของอาหารที่มาจากภายในชุมชน และภายนอกชุมชน เพื่อให้เห็นอัตราการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน ตัวชี้วัดประกอบด้วย
 - สัดส่วนการผลิตอาหารเพื่อการบริโภคของครัวเรือน และชุมชน
 - สัดส่วนอาหารที่มาจากฐานทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนท้องถิ่น
 - สัดส่วนอาหารที่มาจากการแลกเปลี่ยนแบ่งปันในชุมชน
 - สัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือนต่อค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือน

4.3 สถานภาพการพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชน

สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน

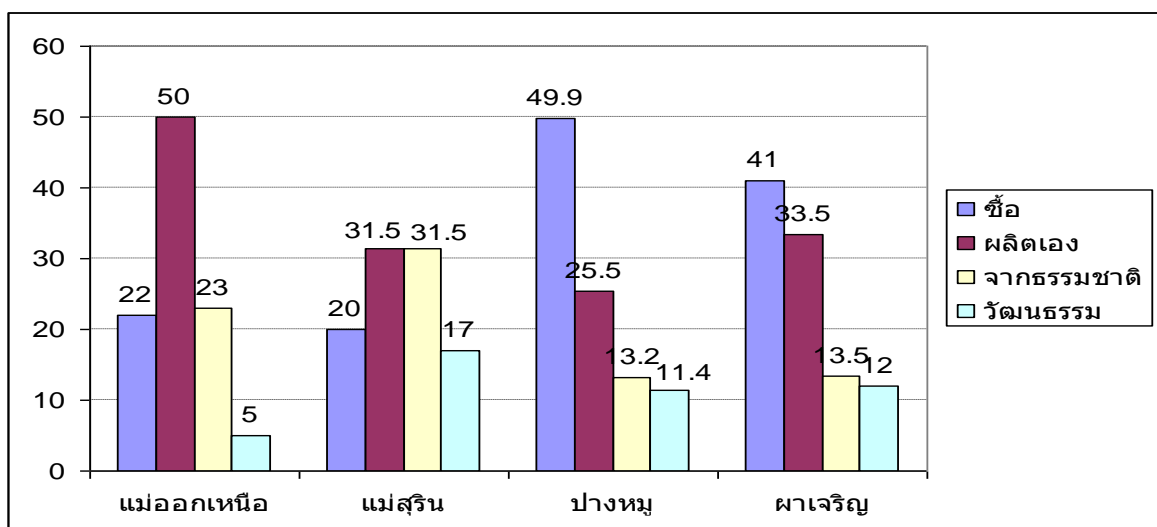
การศึกษาอัตราการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน พบว่าอัตราการพึ่งตนเองด้านอาหารในแต่ละชุมชนมีความแตกต่างกัน ขึ้นกับปฏิสัมพันธ์ทั้งทางกายภาพ ระบบนิเวศ ระบบการผลิต และสังคม

วัฒนธรรมของชุมชนนั้นๆ ว่ามีลักษณะเช่นใด รวมทั้งความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน การพึ่งตนเองของชุมชน มีสัดส่วนที่แตกต่างกันอย่างมากระหว่างชุมชน โดยพบว่า การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนที่มีอัตราส่วนตั้งแต่ร้อยละ 80 ถึงอัตราส่วนร้อยละ 6 ขึ้นกับปัจจัยต่างๆ ที่มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนในภาคเหนือ

การศึกษาการพึ่งตนเองด้านอาหาร โดยดูจากแหล่งที่มาของอาหารในชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอน และจังหวัดน่าน โดยสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนทั้ง 4 ชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่าชุมชนพึ่งตนเองด้านอาหาร ร้อยละ 50-80% ตามลักษณะทางนิเวศ ระบบเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชน บ้านแม่สุริน อำเภอขุนยวม ซึ่งมีลักษณะที่ลุ่ม สลับที่ดอนและที่สูง มีกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลายอาศัยอยู่ร่วมกัน ทั้งไทยใหญ่ คนเมือง และกะเหรี่ยง มีสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหาร ถึง 80% ซื้ออาหาร 20% ในขณะที่บ้านแม่อกเหนือ อำเภอสบเมย ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง และอาศัยอยู่บนพื้นที่สูง บนดอย พึ่งตนเองด้านอาหาร ร้อยละ 78% ซื้ออาหาร 22% บ้านผาเจริญ อำเภอปางมะผ้า มีระบบนิเวศเป็นพื้นที่สูง มีภูเขาล้อมรอบ เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาหู่แดง พึ่งตนเองด้านอาหาร ร้อยละ 59% และบ้านปางหมู อำเภอเมือง ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เขตเมืองแม่ฮ่องสอน ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบเชิงเขา ริมแม่น้ำปายและน้ำแม่สะงา เป็นคนไทยใหญ่ พึ่งตนเองด้านอาหารได้ร้อยละ 50.08% การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน มาจากแหล่งที่มาของอาหารภายในชุมชน คือ การหาจากธรรมชาติ การผลิตเพื่อการบริโภค และจากวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยน หรือแบ่งปันภายในชุมชน ในงานบุญประเพณีต่างๆ ที่สืบทอดปฏิบัติกันมา ก็มีประเพณีการแลกเปลี่ยนอาหารกัน เช่นในเทศกาลปีใหม่ เป็นต้น รายละเอียดสัดส่วนแหล่งที่มาของอาหารทั้ง 4 ชุมชน มีความแตกต่างกัน ดังรายละเอียดในแผนภาพ

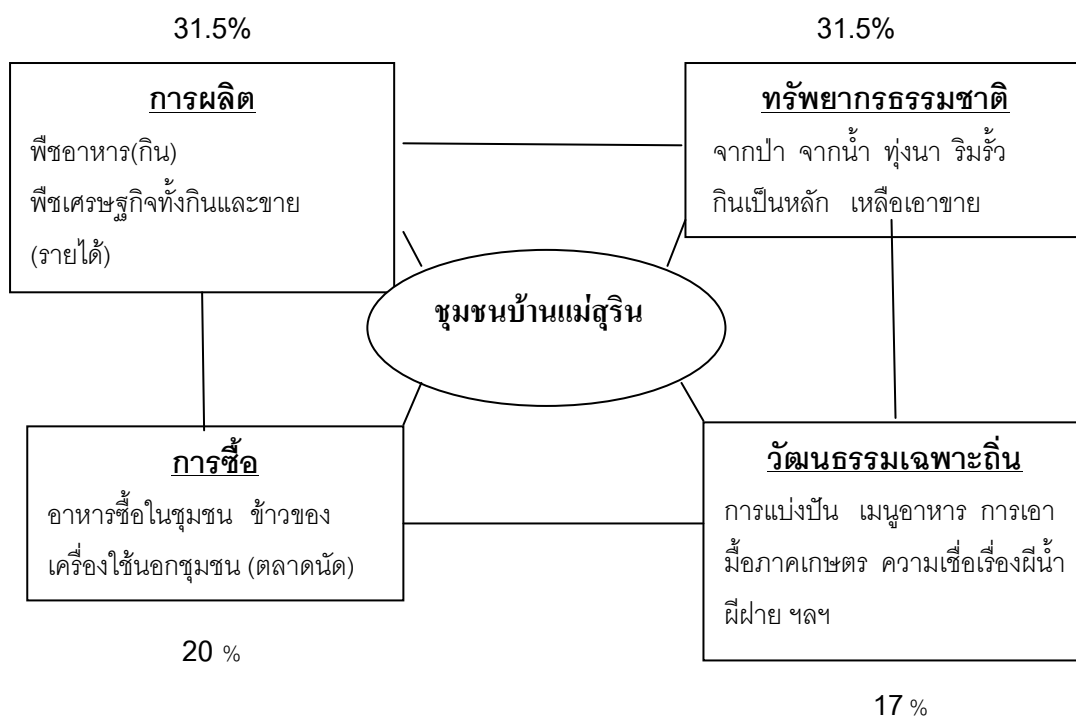
แผนภาพที่ 1 : สัดส่วนแหล่งที่มาของอาหารใน 4 หมู่บ้าน จ.แม่ฮ่องสอน ปี 2553

ที่มา: อรุณี เวียงแสงและคณะ, 2553

ในกรณีบ้านแม่สุริน อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งมีสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารถึง 80% เป็นอาหารที่มาจากการผลิตและจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ คือจากป่า จากน้ำ จากนา ริมรั้ว คิดเป็น 63% และจากวัฒนธรรมทั้งจากการเลี้ยงอาหารแบ่งปันภายใต้ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ และการแบ่งปันกันตามเครือญาติ และภายในชุมชน รวมทั้งการสงเคราะห์ช่วยเหลือของหน่วยงานต่างๆ คิดเป็นอาหารที่ครัวเรือนเกษตรกรในบ้านแม่สุรินได้บริโภคประมาณ 17% อีก 20% เป็นการซื้อกิน ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะเป็นเครื่องปรุงรสต่างๆ เนื้อสัตว์ชุมชนต้องซื้อข้างนอกอยู่บ้าง เนื่องจากเป็นชุมชนที่ผลิตพืชเศรษฐกิจที่หลากหลาย นอกจากข้าว ก็มีการปลูกถั่วเหลือง กระเทียม งา ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่วลิสง หอมแดง กระเจี๊ยบ และผักบางชนิด เป็นต้น โดยส่วนใหญ่จะปลูกเพื่อขาย เก็บไว้กินบ้างเล็กน้อย แต่ที่ปลูกไว้กินมากกว่าขายคือ ข้าว และพืชผัก ซึ่งจากการสุ่มตัวอย่างครัวเรือนเกษตรกร พบว่า มีการเก็บข้าวไว้กินถึง 66% ปลูกผักไว้กิน 66.66% ความสัมพันธ์ของแหล่งอาหารภายในบ้านแม่สุริน กับการพึ่งตนเองด้านอาหารจึงมีรายละเอียดตามแผนภาพ ดังนี้

แผนภาพที่ 2: ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบ้านแม่สุรินและแหล่งอาหาร 4 แหล่ง

ที่มา : กิตติศัพท์ วันทาและคณะ, 2553

กรณีบ้านแม่อกเหนือ อำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง มีสัดส่วนการพึ่งตนเองถึง 78% แหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชนบ้านแม่อกเหนือมีอยู่ 5 แหล่งด้วยกัน คือ 1.จากการผลิตเอง 2. จากธรรมชาติ 3.จากการแบ่งปัน และ 4. ตามพิธีกรรมประเพณี และ 5. มาจากการซื้อ ซึ่ง

มีสัดส่วนของอาหารของคนบ้านแม่อกเหนือ คือ อันดับ 1 เป็นอาหารจากการปลูกหรือผลิตเองถึง 50 % อันดับ 2 เป็นอาหารจากธรรมชาติ คือจากป่าและแหล่งน้ำ 23% อันดับ 3 เป็นอาหารจากการซื้อ 22 % อันดับ 4 เป็นอาหารตามพิธีกรรมประเพณี 3 % และ อันดับ 5 เป็นอาหารจากการแลกเปลี่ยนแบ่งปันกันในชุมชน 2 %

จากการศึกษาพฤติกรรมการผลิตและอาหารของชุมชนในรอบปี พบว่า ชุมชนมีการผลิตอาหารเพียงพอสำหรับการบริโภค คืออาหารประเภทข้าว ซึ่งไม่ต้องซื้อ และมีการปลูกผักในไร่หมุนเวียนประมาณ 30 ชนิด รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ คือ เลี้ยงหมู ไก่ วัวควาย เป็นต้น แต่ผักและเนื้อสัตว์มีไม่เพียงพอตลอดปี นอกจากนั้นยังมีการเก็บหาอาหารทั้งผัก และสมุนไพร จากป่าอนุรักษ์ของชุมชน อย่างไรก็ตาม ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการบริโภค ในช่วงเดือนมกราคม – เมษายน ประมาณ 4 เดือนมีการซื้ออาหารจากภายนอกเพิ่มเติม ดังรายละเอียดตาราง

ตารางที่ 2 : พฤติกรอาหารของชุมชนในรอบ 1 ปี บ้านแม่อกเหนือ

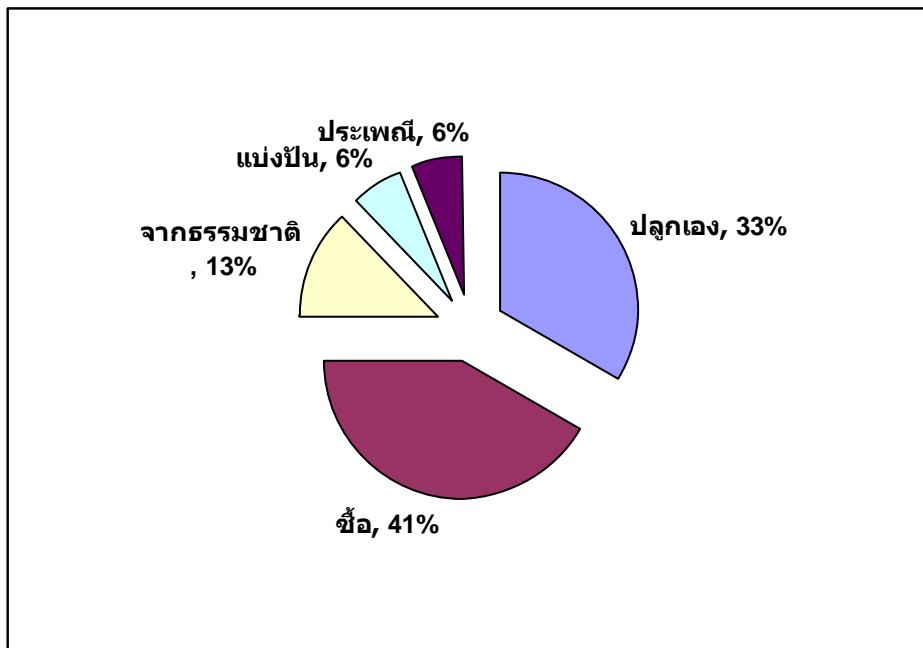
เดือน	อาหารที่กินในช่วงเดือนนี้	ประเพณี / ของประกอบพิธีกรรม
มกราคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ มะเขือ / พริก / มะเขือเทศ ■ <u>ซื้อ</u> ผักกาด / ต้นหอม – ผักชี / หอมแดง / กระเทียม / ปลาสด / ปลาแห้ง / เนื้อ / เครื่องปรุงต่างๆ ฯลฯ 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า
กุมภาพันธ์	<ul style="list-style-type: none"> ■ พักหม่น / พักทอง / เผือก / มัน / บุก / อีหูลิ้น / ผักเผ็ด ■ <u>ซื้อ</u> ผักกาด / ต้นหอม – ผักชี / หอมแดง / กระเทียม / ปลาสด / ปลาแห้ง / เนื้อ / เครื่องปรุงต่างๆ ฯลฯ 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า
มีนาคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ กินพวกที่เก็บไว้ได้ ■ <u>ซื้อ</u> ผักกาด / ต้นหอม – ผักชี / หอมแดง / กระเทียม / ปลาสด / ปลาแห้ง / เนื้อ / เครื่องปรุงต่างๆ ฯลฯ 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า
เมษายน	<ul style="list-style-type: none"> ■ กินพวกที่เก็บไว้ได้ ■ เริ่มปลูกข้าวเหนียวข้าวเจ้าและพืชในไร่ข้าว เช่น ผักกาด ผักอีหูลิ้น 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ หมู เหล้า

เดือน	อาหารที่กินในช่วงเดือนนี้	ประเพณี / ของประกอบพิธีกรรม
	<ul style="list-style-type: none"> ■ ซื้ือ ผักกาด / ต้นหอม – ผักชี / หอมแดง / กระเทียม / ปลาสด / ปลาแห้ง / เนื้อ / เครื่องปรุงต่างๆ ฯลฯ 	
พฤษภาคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ กิน ผักกาด และ กินพวกที่เก็บไว้ได้ ■ ปลุกพืช กระเจี๊ยบแดง-ขาว / ตระกูลถั่ว / มะเขือ / พริก / มะเขือเทศ / แตง / ฟักแก้ว / ฟักหม่น / งาดำ-ขาว-มัน / ข้าวฟ่าง / ข้าวโพด / ข้าวตอก 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า
มิถุนายน	<ul style="list-style-type: none"> ■ กิน ผักกาด / ต้นหอมผักชี / ผักอีหลีน / ยอดผักทอง 	<ul style="list-style-type: none"> ■ พิธีบายไร่ – ครั้งที่ 2 ■ ใช้ ไก่ หมู เหล้า
กรกฎาคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ ผักกาด / ต้นหอมผักชี / ผักอีหลีน / ยอดผักทอง / ยอดกระเจี๊ยบแดง / พริก / มะเขือเทศ / แตง / ข้าวโพด 	<ul style="list-style-type: none"> ■ พิธีบายไร่ – ครั้งที่ 2 ■ ใช้ ไก่ หมู เหล้า
สิงหาคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ ผักกาด / ต้นหอมผักชี / ผักอีหลีน / ยอดผักทอง / ยอดกระเจี๊ยบแดง / พริก / มะเขือ / ถั่ว / พริก / มะเขือเทศ / แตง / ข้าวโพด / มันล้มปะหลัง 	<ul style="list-style-type: none"> ■ พิธีบายไร่ – ครั้งที่ 2 ■ ใช้ ไก่ หมู เหล้า
กันยายน	<ul style="list-style-type: none"> ■ ผักกาด / ต้นหอมผักชี / ผักอีหลีน / ยอดผักทอง / ยอดกระเจี๊ยบแดง / พริก / มะเขือ / ถั่ว / พริก / มะเขือเทศ / แตง 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า
ตุลาคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ ผักกาด / ต้นหอมผักชี / ผักอีหลีน / ยอดผักทอง / ยอดกระเจี๊ยบแดง / พริก / มะเขือ / ถั่ว / พริก / มะเขือเทศ / แตง ■ เกี่ยวข้าวเหนียว (อาภูแม่ / อาภูแม่อาย อาซอ) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ พิธีบายไร่ – ครั้งที่ 3 ■ ใช้ ไก่ เหล้า ■ เลี้ยงอาหาร / ต้องทำทุกบ้าน
พฤศจิกายน	<ul style="list-style-type: none"> ■ กระเจี๊ยบ / มะเขือ / ถั่ว / พริก / มะเขือเทศ / แตง / ฟักแก้ว / ฟักเขียว / งา / ข้าวฟ่าง / มันหวาน / เผือก ■ เกี่ยวข้าวจำว (บือกึบ / บือกึซอ / บือหมื่อโพ) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า
ธันวาคม	<ul style="list-style-type: none"> ■ มะเขือ / มะเขือเทศ / พริก / เผือก 	<ul style="list-style-type: none"> ■ ใช้ ไก่ เหล้า

ที่มา : ชูชัย ศรีท้าวธรรมและคณะ, 2553

สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารจากการศึกษาแหล่งที่มาของอาหาร กรณีบ้านผาเจริญ อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า มีสัดส่วนการพึ่งตนเอง 59% ซึ่งมาจากการซื้อ 41 % การพึ่งตนเองด้านอาหารนั้น เป็นอาหารจากการผลิตเอง 33% เป็นอาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ 13 % เป็นอาหารจากการแบ่งปัน และเป็นอาหารตามพิธีกรรม ประเพณี ซึ่งมีค่าเท่ากัน คือ 6 % ดังแผนภาพ

แผนภาพที่ 3 : สัดส่วนการได้มาซึ่งอาหารจาก 5 แหล่ง บ้านผาเจริญ

ที่มา : แสวงสะอาด สีนสายไทยและคณะ, 2553

เกษตรกรในบ้านผาเจริญ มีอาชีพหลักคือการปลูกพืชไร่ ไม้ผลเมืองหนาว และการปลูกผัก บ้านผาเจริญมีข้อจำกัดของพื้นที่ในการปลูกข้าว แม้จะมีพื้นที่ผลิตข้าวได้บ้าง แต่ก็ไม่พอกินตลอดทั้งปี และบางครั้งครัวก็ไม่ได้ปลูกข้าว แต่ปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นหลัก ทำให้คนในชุมชนต้องซื้อข้าวกิน แต่ครัวเรือนในชุมชนบ้านผาเจริญ ก็มีการช่วยเหลือกันอย่างสูง เช่นเดียวกับบ้านแม่สุริน เนื่องจากเป็นชุมชนขนาดเล็ก โดยส่วนใหญ่คนในชุมชนเป็นเครือญาติกัน ในขณะที่อาหารจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติมีไม่มากนัก เนื่องจากพื้นที่ป่ามีไม่มากนัก มีป่าชุมชนเพียง 200 ไร่ และป่าอนุรักษ์ 5 ไร่ ซึ่งชุมชนมีการจัดการและดูแลทั้งการอนุรักษ์ ป่าชุมชน และการใช้ประโยชน์

กรณีบ้านปางหมู บ้านปางหมู มีสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหาร 50.08% เป็นการพึ่งตนเองโดยการผลิตเอง 25.54% ซึ่งเป็นอาหารประเภทพืชผัก ข้าว ผลไม้ เนื้อสัตว์ และน้ำดื่ม ซึ่งชุมชนสามารถผลิตเองได้ อาหารอีกส่วนหนึ่งหาจากธรรมชาติ 13.10% ซึ่งเป็นอาหารประเภทพืชผัก สัตว์น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ปลา กุ้ง ปู ตะพาบน้ำ ฯลฯ รวมทั้งพืชผัก สมุนไพร และสัตว์จากทุ่งนา เช่น หอย ปู

ปลา และนกกะยาง เป็นต้น แหล่งอาหารที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งคือแหล่งอาหารที่ได้มาจากวัฒนธรรม คือ การแบ่งปันและพิธีกรรม 11.45% นั่นคือ การแบ่งปันของคนในชุมชน และการเลี้ยงอาหารในงานบุญ ประเพณี ซึ่งทำให้เกิดการแบ่งปันอาหารกันในงานเลี้ยง หรือการทำบุญประเพณีตลอดทั้งปีของชุมชน รวมถึงประเพณี “โมยโจย” ซึ่งเป็นการทำบุญเลี้ยงอาหารผู้เฒ่าผู้แก่ที่มานอนรักษาที่วัด อย่างไรก็ตาม คราวเรือนในชุมชนบ้านปางหมู ต้องซื้ออาหารเพื่อการบริโภคประมาณ 49.92% ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะเป็นอาหารประเภทเนื้อสัตว์ อาหารสำเร็จรูป ผลไม้ พืชผัก เครื่องปรุงรสต่างๆ และข้าว ฯลฯ เนื่องจากการผลิตและหาอาหารในบางประเภท ไม่เพียงพอต่อการบริโภคนั่นเอง

การศึกษาการพึ่งตนเองด้านอาหารกรณีบ้านปางยาง อำเภอปัว จังหวัดน่าน ซึ่งเป็นชนเผ่าลัวะ มีฐานการผลิตข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียน และกำลังปรับระบบเป็นไร่นาขั้นบันได ปลูกข้าวและผักไว้บริโภค และปลูกพืชเศรษฐกิจคือข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ การพึ่งตนเองด้านอาหารในอาหารประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นอาหารหลักของครัวเรือนในชุมชน พบว่า มีสัดส่วนที่แตกต่างกัน โดยมีรายละเอียดดังตาราง

ตารางที่ 3: สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารประเภทต่างๆ ในหมู่บ้านปางยาง

ประเภทอาหาร	สัดส่วนการพึ่งตนเอง (เปอร์เซ็นต์)		
	ค่าโดยเฉลี่ย	ค่าต่ำสุด	ค่าสูงสุด
1. ข้าว	75.5	25	100
2. ผัก	64.2	8	100
3. ผลไม้	57.4	22	100
4. เนื้อสัตว์	8.8	0	33
4.1 เนื้อหมู	1.7	0	14
4.2 เนื้อวัว/ควาย	0.7	0	14
4.3 เนื้อปลา	14.5	0	63
4.4 เนื้อไก่	20.0	0	100
4.5 ไข่ไก่/ไข่เป็ด	3.7	0	63
4.6 เนื้อกุ้ง	29.1	0	100
4.7 เนื้อสัตว์ป่า	45.7	0	100
4.8 แมลง	100.0	100	100

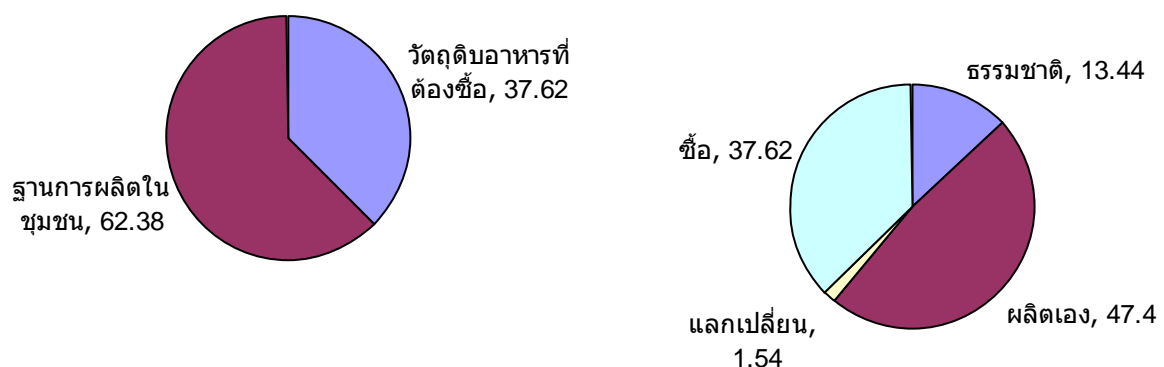
ที่มา : นางพวงศ์ พัฒนพันธ์ชัย,2553

จากตารางแสดงให้เห็นว่าชุมชนบ้านปางยางมีการพึ่งตนเองในอาหารประเภทเนื้อสัตว์ได้น้อยมาก คือเพียงร้อยละ 8.8 ในขณะที่การพึ่งตนเองในอาหารประเภทข้าวมีประมาณร้อยละ 75.5 อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าอาหารประเภทข้าว ผัก และผลไม้ มีทั้งคนที่พึ่งตนเองได้น้อยมาก (ระหว่างร้อยละ 8-25) ไปจนถึงคนที่พึ่งตนเองได้ทั้งหมด 100 % ส่วนอาหารประเภทเนื้อสัตว์มีทั้งคนที่พึ่งตนเองไม่ได้เลยต้องซื้อ ทั้งหมด ไปจนถึงคนที่พึ่งตนเองได้สูงสุดประมาณร้อยละ 33

สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนในภาคอีสาน

งานศึกษาเป็นกรณีศึกษาสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของบ้านโนนยาง อำเภอกุตุชุม จังหวัดยโสธร ซึ่งเป็นพื้นที่นาโคก เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลินทรีย์ ในขณะที่ชุมชนก็ยังมีวัฒนธรรมการบริโภคข้าวเหนียว ชุมชนมีป่าและหนองน้ำที่เป็นแหล่งอาหารทางธรรมชาติ และมีวัฒนธรรมบุญประเพณี ฮีต 12 คอง 14 ดังเช่นชุมชนโดยทั่วไปในภาคอีสาน บ้านโนนยาง มีการรวมกลุ่มทำเกษตรอินทรีย์มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 ชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงวิถีการบริโภคจากเดิมที่พึ่งพิงการผลิตของครัวเรือน และหาจากธรรมชาติ ไปสู่การซื้ออาหารจากภายนอกเพิ่มมากขึ้น สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนบ้านโนนยาง จากการศึกษากลุ่มตัวอย่าง 100 ราย พบว่า ชุมชนพึ่งตนเองด้านอาหารในสัดส่วนร้อยละ 62.38 โดยเป็นวัตถุดิบที่นำมาประกอบอาหารซึ่งหาจากธรรมชาติ ร้อยละ 13.44 จากการผลิตเองในครัวเรือน ร้อยละ 47.40 และจากการแลกเปลี่ยนในชุมชนร้อยละ 1.54 ในขณะที่วัตถุดิบที่ต้องซื้อเพื่อนำมาประกอบอาหาร หรือซื้ออาหารสำเร็จรูปร้อยละ 37.62 ดังแผนภาพ :

แผนภาพที่ 4 : สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารบ้านโนนยาง อำเภอกุตุชุม จังหวัดยโสธร

ที่มา: สุเมธ ปานจำลองและคณะ, 2553

การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนบ้านโนนยาง มาจากการผลิตเพื่อการบริโภคของครัวเรือน ครัวเรือนในชุมชนมีการผลิตข้าวเพื่อกิน การปลูกผักสวนครัวเพื่อการบริโภคตลอดทั้งปี โดยในฤดูฝนมีจำนวนผักที่ปลูกมีทั้งสิ้น 31 ชนิด โดยเฉลี่ยครอบครัวละ 12 ชนิด เช่น พริก แมงลัก มะละกอ ฯลฯ ในฤดูหนาว มีผักที่ปลูกทั้งหมด 23 ชนิด เช่นหอมแดง กระเทียม พริก มะเขือ เป็นต้น และในฤดูร้อน มีการปลูกผัก ประมาณ 23 ชนิดเช่นกัน นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงสัตว์ไว้เพื่อการบริโภค ซึ่งมีปริมาณทั้งเพียงพอกับการบริโภคและไม่เพียงพอต้องซื้อเพิ่มเติม

ตารางที่ 4 : แสดงความเพียงพอของสัตว์เลี้ยงเพื่อการบริโภค

ประเภทสัตว์	ไม่เลี้ยง	เลี้ยง	ความเพียงพอต่อการบริโภคของครัวเรือน		หมายเหตุ
			ไม่เพียงพอ	เพียงพอ	
ปลา	55	45	10	35	
ไก่พื้นบ้าน	18	82	47	53	เฉลี่ยครอบครัวละ 29 ตัว*
เป็ดพื้นบ้าน	75	25	11	14	เฉลี่ยครอบครัวละ 8 ตัว*
ไก่ไข่	62	38			เฉลี่ยครอบครัวละ 7 ตัว*

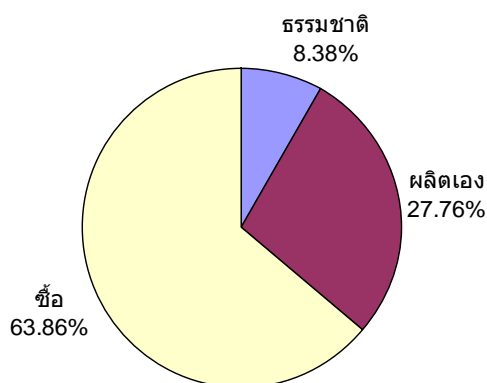
ที่มา: สุธเมธ ปานจำลองและคณะ, 2553

นอกจากนั้น ชุมชนบ้านโนนยางยังมีการแปรรูปอาหาร เช่น ปลา ร้า หน่อไม้ดอง ฯลฯ ไว้เพื่อการบริโภคทั้งปี ในขณะที่การหาอาหารจากธรรมชาติมีไม่มาก เนื่องจากมีป่าหัวไร่ปลายนาคือป่าโคกหนองไผ่ และป่าโคกหนองเข็กซึ่งมีเนื้อที่เพียง 80 ไร่ และป่าช้าขนาดพื้นที่ 34 ไร่ และมีหนองน้ำธรรมชาติ ทั้งห้วยและหนองรวม 4 แห่ง คือ ห้วยกะหย่อง หนองเข็ก หนองเขื่อนช้าง และฝายใหญ่

สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนในภาคกลาง

ชุมชนหนองสาหร่าย ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ประกอบด้วย 9 หมู่บ้าน เป็นชุมชนที่มีอาชีพหลัก คือการทำนา และทำไร่มันสำปะหลังและอ้อย บางครัวเรือนทำทั้งนาและไร่ บางครัวเรือนทำไร่เป็นอาชีพหลัก ครัวเรือนบางส่วนไม่มีที่ดินทำกิน และมีอาชีพรับจ้างประมาณ 10% ของประชากรในชุมชน นอกจากนี้ยังมีบางครัวเรือนมีอาชีพค้าขาย และรับราชการ งานศึกษาการพึ่งตนเองด้านอาหารของกลุ่มต่างๆตามอาชีพในชุมชน พบว่า สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารอยู่ที่ร้อยละ 36.14 โดยเป็นอาหารจากการผลิตเองร้อยละ 27.76 หาจากธรรมชาติร้อยละ 8.38 ในขณะที่แหล่งที่มาของอาหารอีกร้อยละ 63.86 มาจากการซื้อ โดยที่ซื้อมากที่สุดคือ เนื้อสัตว์ รองลงมาได้แก่ ขนมและเครื่องดื่ม อาหารสำเร็จรูปและเครื่องปรุง

แผนภาพที่ 5 : สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารชุมชนหนองสาหร่าย

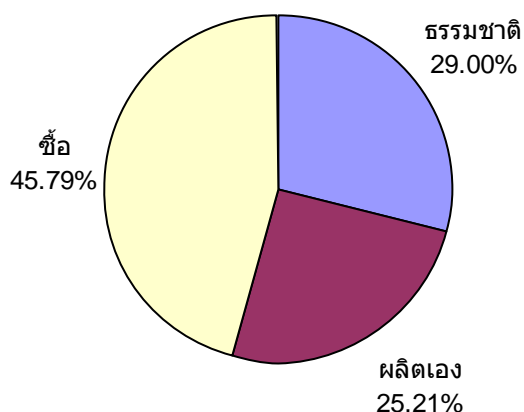

ที่มา: นภวรรณ งามข้าและคณะ ,2553

สัดส่วนการพึ่งตนเองของกลุ่มอาชีพต่างๆ ของครัวเรือนในชุมชนหนองสาหร่าย

และเมื่อพิจารณาการพึ่งตนเองด้านอาหารโดยจำแนกตามกลุ่มอาชีพแล้ว พบว่า สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารมีความแตกต่างกันซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตและนโยบายทางเศรษฐกิจในครัวเรือนที่มีอาชีพแตกต่างกันกับการพึ่งตนเองด้านอาหาร โดยจำแนกอาชีพเป็น 4 กลุ่มอาชีพในชุมชน คือ อาชีพทำนา/ทำไร่ อาชีพรับจ้าง อาชีพค้าขาย และอาชีพรับราชการ กลุ่มอาชีพที่มีจำนวนมากที่สุดในชุมชนคือ อาชีพการเกษตร ทำนา/ทำไร่ มีที่ดินเป็นของตนเอง มีสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารอยู่ที่ 38.44% มากกว่าสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารโดยเฉลี่ยไม่มากนัก ในขณะที่ครัวเรือนที่มีอาชีพรับจ้างกลับมีสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารได้มากกว่า คือร้อยละ 54.21 โดยหากจากรธรรมชาติร้อยละ 29 และจากการผลิตเองร้อยละ 25.21 ทั้งนี้ ครัวเรือนรับจ้างมีวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติและพึ่งตนเองสูง เนื่องจากต้องการจัดการรายจ่ายของครัวเรือน เพื่อให้เพียงพอต่อรายได้ที่ครัวเรือนสามารถหาได้

แผนภาพที่ 6 : สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของกลุ่มอาชีพรับจ้าง ชุมชนหนองสาหร่าย

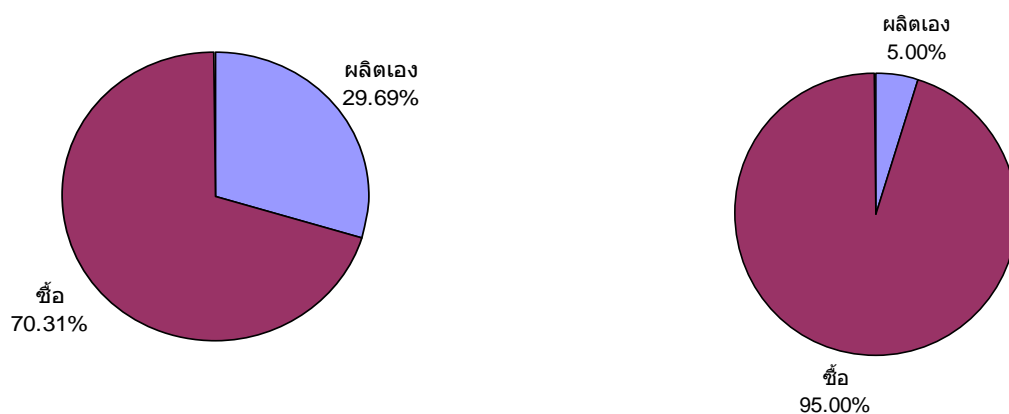

ที่มา: นววรรณ งามขำและคณะ ,2553

ลักษณะเช่นเดียวกันนี้พบในกลุ่มครัวเรือนผู้ชายแรงงาน หรือครัวเรือนรับจ้างในชุมชนคลองโยง อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ซึ่งคนในครอบครัวมีอาชีพรับจ้างทั้งในชุมชนและนอกชุมชน ครัวเรือนต้องพึ่งพิงรายได้จากการรับจ้างมาเป็นค่าใช้จ่ายทั้งอุปโภคและบริโภค แต่ครัวเรือนในกรณีศึกษาไม่ต้องซื้อผัก เพราะใช้ที่ดินผืนเล็กๆรอบบ้านปลูกผักกินเอง หรือปลูกใส่กระถาง รวมทั้งการหาปลาในคลอง ก็ประหยัดค่าใช้จ่ายด้านอาหารไปได้บ้าง อย่างไรก็ตาม ก็พบว่า ครัวเรือนโดยส่วนใหญ่ของชุมชนคลองโยงมักปลูกผักสวนครัวไว้กินเอง เช่น ตะไคร้ กระเพรา โหระพา พริก ข่า แตง มะรุม ฯลฯ ดังนั้น แม้ว่าจะเป็นกลุ่มครัวเรือนที่มีอาชีพทำนา ปลูกข้าว ทำนาบัว หรือครอบครัวที่เป็นคนชั้นกลางระดับล่าง ซึ่งคนในครัวเรือนมีอาชีพรับราชการด้วย ทำนา ปลูกผักด้วย ก็ยังมีการพึ่งพาตนเองด้านอาหารด้วยการปลูกกิน และหาจากแหล่งน้ำธรรมชาติ หรือวิดปลาจากบ่อในนา ทำให้รายจ่ายค่าอาหารในครัวเรือนมีระดับที่ใกล้เคียงกัน

ครัวเรือนที่มีอาชีพรับราชการในชุมชนหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี ก็มีอัตราส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารที่ใกล้เคียงกับอาชีพทำนา /ทำไร่ คือ อาหารที่มาจากการผลิตเอง ร้อยละ 29.69 และซื้ออาหารจากภายนอกครัวเรือน ร้อยละ 70.31 ในขณะที่ครัวเรือนที่มีอาชีพค้าขาย พึ่งตนเองด้านอาหารได้เพียงร้อยละ 5 รายละเอียดดังแผนภาพ

แผนภาพที่ 7 : สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนข้าราชการและครัวเรือนค้าขายในชุมชนหนองสาหร่าย

ครัวเรือนข้าราชการชุมชนหนองสาหร่าย

ครัวเรือนค้าขายชุมชนหนองสาหร่าย

ที่มา: ปรับปรุงจากรายงานการศึกษาสถานการณ์พึ่งตนเองและตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชนกรณีชุมชนหนองสาหร่าย, 2553

ค่าใช้จ่ายด้านอาหารในชุมชนหนองสาหร่าย และชุมชนคลองโยง โดยส่วนใหญ่เป็นหมวดที่เกี่ยวกับอาหารประเภทโปรตีน คือ ไข่ หมู เนื้อสัตว์ประเภทต่างๆ แม้ว่า ชุมชนคลองโยงจะมีแหล่งน้ำธรรมชาติที่สามารถหาปลา และสัตว์น้ำต่างๆได้ และทำให้ลดค่าใช้จ่ายไปได้มาก แต่ก็ยังถือว่า หมวดค่าใช้จ่ายด้านเนื้อสัตว์ เป็นหมวดค่าใช้จ่ายใหญ่มาก เช่นเดียวกับค่าใช้จ่ายด้านอาหารในบ้านปางยาง ของชุมชนลี้ระ จังหวัดน่าน ซึ่งมีค่าใช้จ่ายด้านอาหารประเภทเนื้อสัตว์มากกว่าหมวดอื่นๆ ในชุมชนคลองโยง การคำนวณค่าใช้จ่ายด้านเนื้อของชุมชนทั้งปีรวมกันประมาณ 3,500,000 บาท และทั้งชุมชนซื้อไข่ไก่บริโภคราว 160,000 บาทต่อปี หรือครัวเรือนละ 42,000 บาทต่อปี ค่าใช้จ่ายรองลงมาคือ ผักสดต่างๆ และที่สำคัญคือรายจ่ายในการซื้อข้าวสารบริโภค ประมาณ 1,326,000 บาท ทั้งที่เป็นชุมชนชาวนา ทำนา 2-3 ครั้งต่อปี เช่นเดียวกับชุมชนหนองสาหร่าย ซึ่งทำนา แต่ต้องซื้อข้าวกินเช่นกัน

การพึ่งตนเองด้านอาหารในชุมชนชาวสวนยาง

งานศึกษาการพึ่งตนเองของชุมชนชาวสวนยาง ของบ้านหินเพิง ตำบลคลองพน อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ พบว่า สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชาวสวนยาง น้อยมาก โดยส่วนใหญ่จะซื้อกิน เนื่องจากการใช้ที่ดินของครัวเรือน เป็นสวนยางเชิงเดี่ยว ซึ่งมีพืชอาหารในแปลงน้อยมาก โดยเฉพาะเมื่อ ยางมีราคาดี ทำให้ชาวสวนยางจะใช้เวลากับการจัดการในสวนยาง การพึ่งตนเองด้านอาหารของ ครัวเรือนในชุมชนจึงมีอัตราส่วนเฉลี่ย ประมาณ 7% ในอาหารหลักๆที่จำเป็นต่อร่างกายนั้น พบว่า กรณี ข้าว ครัวเรือนต้องซื้อข้าวกินทั้งหมด แม้ว่าในอดีตเคยมีการทำข้าวไร่ แต่ในปัจจุบันพื้นที่ได้ถูก เปลี่ยนแปลงเป็นยางพาราไปทั้งหมด และอีกหมวดหนึ่งพึ่งตนเองได้น้อยคือ หมวดเนื้อสัตว์ พึ่งตนเองได้ เพียง 2.5% เท่านั้น ดังรายละเอียดในตาราง :

ตารางที่ 5: สัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารชุมชนบ้านหินเพิง จังหวัดกระบี่

ประเภทอาหาร	สัดส่วนการพึ่งตนเอง (เปอร์เซ็นต์)		
	ค่าโดยเฉลี่ย	ค่าต่ำสุด	ค่าสูงสุด
1. ข้าว	0	0	0
2. ผัก	15.2	0	100
3. ผลไม้	10.5	0	100
4. เนื้อสัตว์	2.5	0	78
4.1 เนื้อหมู	2.3	0	94
4.2 เนื้อวัว/ควาย	0.6	0	23
4.3 เนื้อไก่	3.0	0	100
4.4 ไข่ไก่/ไข่เป็ด	4.5	0	100
4.5 เนื้อปลา	1.6	0	19
4.6 เนื้อกุ้ง	1.0	0	41
4.7 เนื้อสัตว์ป่า	1.0	0	41
4.8 แมลง	2.7	0	100

ที่มา : นางพวงศ์ พัฒนพันธ์ชัยและคณะ, 2553

วิถีชีวิตและการบริโภคเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากในชุมชนบ้านหินเพิง และส่งผลต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน อย่างไรก็ตาม จากการเก็บข้อมูลพบว่า บางครัวเรือนสามารถพึ่งตนเองด้านอาหารได้ ในอาหารแต่ละประเภท เช่น ผัก ผลไม้ บางครัวเรือนพึ่งตนเองได้ 100 % แต่บางครอบครัว ต้องซื้อกินตลอด พึ่งตนเองไม่ได้เลย ในขณะที่เนื้อสัตว์บางประเภท เช่น ไข่ไก่ ไข่เป็ด เนื้อไก่ บางครัวเรือนสามารถผลิตเองได้ และพึ่งตนเองได้ 100 % ในขณะที่บางครัวเรือนผลิตได้น้อยมาก ไม่เพียงพอต่อการ

บริโภค หรือไม่ผลิตเลย ทำให้ค่าใช้จ่ายด้านอาหารมีเพิ่มมากขึ้น ความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนในชุมชนชาวสวนยาง จึงต้องขึ้นกับรายได้หรือเศรษฐกิจในครัวเรือน เช่นเดียวกับครัวเรือนและชุมชนเกษตรกรรมอื่นๆที่ปลูกพืชเชิงพาณิชย์เป็นหลัก

การพึ่งตนเองด้านอาหารในชุมชนประมงพื้นบ้าน

ในปัจจุบัน การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชนประมงพื้นบ้าน มีแนวโน้มลดลง เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของสังคม และการผลิตในชุมชน ชุมชนประมงพื้นบ้าน โดยส่วนใหญ่ไม่มีที่ดินทำกิน มีเพียงบางครัวเรือนในชุมชน ซึ่งทำให้มีการปลูกพืชอาหารบางชนิด เช่น พืชผักสวนครัว หรือ เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น แต่ในปัจจุบันพื้นที่ที่ทำการเกษตรได้บ้าง กลายเป็นพื้นที่สวนยางพารา หรือบางชุมชน เช่น บ้านหน้าทับ บ้านสระบัวตำบลท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเคยมีที่นาปลูกข้าวไว้กินบ้างในอดีต ปัจจุบันการใช้พื้นที่กลายเป็นการปลูกยางพารา หรือสวนปาล์มแทน ทำให้แหล่งอาหารจากการผลิตลดน้อยลง ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนประมงพื้นบ้าน จึงขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรชายฝั่งและทะเล ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของรายได้และเศรษฐกิจหลักในครัวเรือน ในขณะที่การรับจ้าง หรือการมีอาชีพรอง หรืออาชีพเสริม เพื่อเป็นแหล่งที่มาของรายได้เพื่อหาซื้ออาหารของครัวเรือน

บทที่ 5

สิทธิและการเข้าถึงระบบอาหาร

ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารที่สำคัญต่อครัวเรือนและชุมชนชนบทในปัจจุบัน คือสิทธิในระบบอาหาร เนื่องจากสังคมของชุมชนชนบทเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตที่มีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก ในปัจจุบัน การผลิตในชุมชนเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์ เพื่อให้ครัวเรือนมีรายได้สำหรับค่าใช้จ่ายในการดำรงชีพ อาหารกลายเป็นการค้ามากขึ้น ระบบห่วงโซ่อาหาร นับแต่ การผลิต การแปรรูป การบรรจุภัณฑ์ การจัดจำหน่าย เพื่อให้ถึงมือผู้บริโภคนั้น เป็นระบบที่มีความซับซ้อนมากขึ้นกว่าในอดีต สิทธิในระบบอาหารจึงมีความสำคัญมากขึ้น นับตั้งแต่ฐานการผลิตและฐานทรัพยากรอาหาร จนถึง ระบบการค้าอาหาร ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารที่ชุมชนให้ความสำคัญ จึงมีหลากหลายมิติ โดยภาพรวมสรุปได้ว่า สิทธิและการเข้าถึงในระบบอาหารมีตัวชี้วัด และสถานะที่เกิดขึ้นในครัวเรือนและชุมชน มีดังนี้

1. สิทธิในฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเลของชุมชน
2. สิทธิในฐานทรัพยากรการผลิต
3. มิติทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและสิทธิในระบบการค้าอาหาร
4. การเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ
5. สิทธิทางวัฒนธรรมและการพัฒนา

ตัวชี้วัดของสิทธิและการเข้าถึงระบบอาหารของครัวเรือนและชุมชนในชนบทนั้น มีรายละเอียดตัวชี้วัด และสถานะเบื้องต้น ดังต่อไปนี้

5.1 สิทธิในฐานทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

การพึ่งตนเองของชุมชน มีฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของครัวเรือนเกษตรกรและชุมชน รวมทั้งชาวประมง พื้นที่ป่า แหล่งน้ำ ที่ไร่ นา สวน พื้นที่ในทะเล ชายฝั่งทะเล และพื้นที่สาธารณะของชุมชน ล้วนเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ ความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ในระบบนิเวศต่างๆ ทำให้ผลผลิตอาหารมีความหลากหลาย งานศึกษาสัดส่วนการพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน ในหลายชุมชนทั้งในภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลางและชุมชนประมงในภาคใต้พบว่า อาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติมีความสำคัญ ที่ทำให้ชุมชนมีความมั่นคงทางอาหาร และเป็นแหล่งอาหารของครัวเรือนยากจน เช่น ครัวเรือนไร่ที่ดิน หรือ ครัวเรือนรับจ้าง เป็นต้น วิถีชีวิตของครัวเรือนและชุมชนเป็นวิถีของการหาอยู่หากิน ควบคู่กับการผลิตทางการเกษตรเชิงพาณิชย์ และการรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตรเพื่อให้ได้รายได้สำหรับค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ในบางชุมชน ครัวเรือนเกษตรกรบริโภคอาหารที่หามาได้จาก ฐานทรัพยากรธรรมชาติ และจากการผลิตเพื่อการบริโภคของครัวเรือน มากกว่าการซื้อกิน เช่น

ชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นต้น และในบางชุมชนยังเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญเช่นกัน เช่น การจับปลาในบ้านกุดชาคีมี ซึ่งอยู่ในระบบนิเวศทางของแม่น้ำมูน ในจังหวัดศรีสะเกษ เป็นต้น

ครัวเรือนและชุมชนได้สะท้อนความสำคัญของสิทธิในฐานะทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่งและทะเล ชุมชนประมงพื้นบ้าน มีฐานทรัพยากรชายฝั่งและทะเลเป็นแหล่งอาหาร รวมทั้งเป็นฐานทางเศรษฐกิจของชุมชน ครัวเรือนและชุมชนจึงให้ความสำคัญกับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรชายฝั่งและทะเล รวมทั้งกิจกรรมในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ ในงานศึกษาความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชนใน 4 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ได้พบว่า กลุ่มตัวอย่างในการเก็บข้อมูลเห็นว่า ความหมายความมั่นคงทางอาหาร อยู่กับการเข้าถึงอาหาร ซึ่งให้ความสำคัญกับการมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรในชุมชนของตนเอง เนื่องจาก จะทำให้เข้าถึงอาหารจากป่า แหล่งน้ำธรรมชาติ และทำให้ครัวเรือนมีอาหารในการบริโภค

ตารางที่ 6: การให้ความหมายความมั่นคงทางอาหารใน 4 ชุมชน

ความหมายความมั่นคงทางอาหาร	ความถี่	ร้อยละ
การมีอาหารเพียงพอ (availability)	22	17.6
การเข้าถึงอาหาร (accessibility)	43	34.4
การมีอาหารสม่ำเสมอ มีเสถียรภาพ (stability)	30	24.0
การใช้ประโยชน์ (utilization)	24	19.2
ไม่รู้ความหมาย	6	4.8
รวม	125	100.0

ที่มา: พงษ์ ยิบมันตระสิริและคณะ, 2553

5.1.1 ตัวชี้วัดสิทธิและการเข้าถึงฐานทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่งและทะเล

การวัดความมั่นคงทางอาหารที่มาจากฐานทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนั้น มีประเด็นที่เกี่ยวข้องทั้งในด้านสิทธิในเชิงโครงสร้างทางนโยบาย และกฎหมาย รวมทั้งการสร้างคุณสมบัติของฐานอาหารของชุมชน ตัวชี้วัดในด้านสิทธิและการเข้าถึงฐานทรัพยากรธรรมชาติชายฝั่งและทะเล ประกอบด้วย

1. ขนาดพื้นที่
2. ความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล
3. สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล
4. องค์ความรู้และภูมิปัญญาในการจัดการและใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล

ตัวชี้วัดทั้ง 4 ตัวนี้ มีรายละเอียดประกอบตัวชี้วัด เพื่อการพิจารณาในการเก็บข้อมูลเพื่อการวิเคราะห์สถานการณ์ภาพของสิทธิและการเข้าถึงฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล ดังนี้

ตารางที่ 7: ตัวชี้วัดสิทธิในฐานทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่ง และทะเล

ตัวชี้วัด	รายละเอียดประกอบ
1. ขนาดพื้นที่	1.1 มีป่า แหล่งน้ำ พื้นที่สาธารณะ พื้นที่ชายฝั่ง ซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชุมชน
2. ความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติ	2.1 ความอุดมสมบูรณ์ของอาหารธรรมชาติในป่า แหล่งน้ำ ไร่ นา สวน มีความหลากหลายของพืช และสัตว์ ซึ่งเป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาลของครัวเรือนและชุมชน 2.2 ความอุดมสมบูรณ์ของอาหารในทะเล ชายฝั่ง ทั้งเชิงปริมาณและความหลากหลาย จากป่าชายเลน คลอง ป่าบก และแนวหญ้าทะเล ซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชุมชนประมงพื้นบ้าน
3. สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ	3.1 สิทธิของชุมชนในการอนุรักษ์ จัดการ และใช้ประโยชน์จากป่า แหล่งน้ำ พื้นที่สาธารณะของชุมชน รวมทั้งชายฝั่งและทะเล 3.2 มีกฎระเบียบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและพื้นที่สาธารณะ มีคณะกรรมการ หรือกลุ่มของชุมชนในการดูแลรับผิดชอบ มีกิจกรรมของชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติและพื้นที่สาธารณะ รวมทั้งการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง และทะเล
4. องค์ความรู้และภูมิปัญญาในการเก็บหาจากธรรมชาติ	4.1 มีความเชื่อ ความรู้ และภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งป่า แหล่งน้ำ และทะเล 4.2 มีวัฒนธรรมอาหารท้องถิ่น ที่ใช้ประโยชน์จากวัตถุดิบในการปรุงอาหารและการแปรรูปผลผลิตจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่งและทะเล 4.3 มีการถ่ายทอดความรู้ด้านการบริโภคอาหารที่ใช้วัตถุดิบในการประกอบอาหารจากฐานทรัพยากรอาหาร ให้กับเยาวชนในชุมชน

5.1.2 สถานะของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล

งานศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางอาหาร ได้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ที่สอดคล้องกัน งานศึกษาของวรรณธิดา จันทรภักดิ์ ในบ้านใหม่พัฒนา อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า พืชอาหารจากป่ามีส่วนช่วยสร้างความมั่นคงทางอาหารให้แก่ชุมชนชาวมูเซอ เนื่องจากความหลากหลายของพืชอาหารป่าที่บริโภค รวม ทั้งสิ้น 49 วงศ์ 67 สกุล 84 ชนิด ซึ่งเป็นทั้งพืชกินใบ กินหัว กินดอก กินผล และจำพวกเห็ด และพืชอาหารป่าอย่างน้อย 47 ชนิดที่มีสารอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการ นอกจากนี้ยังมีคุณค่าทางเศรษฐกิจ และประหยัดค่าใช้จ่ายในการซื้อพืชอาหารเพื่อบริโภค ได้ประมาณ 7,499 บาท/ครัวเรือน/ปี หรือลดค่าใช้จ่ายได้ถึง 1 ใน 7 ของเงินรายได้ในแต่ละปี (วรรณธิดา อ่างในพฤกษ์ ยิบมันตระศิริและคณะ, 2553) เช่นเดียวกับอาหารจากป่า และแหล่งน้ำธรรมชาติในพื้นที่แม่น้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งมีทั้งผักธรรมชาติ ปลา สัตว์น้ำต่างๆ ผลไม้ สัตว์บก และแมลง เฉพาะเห็ด มีถึง 34 ชนิด ความหลากหลายของพืชพันธุ์ และสัตว์ ได้หล่อเลี้ยงชีวิตของชุมชนริมแม่น้ำมูลให้มีความมั่นคงทางอาหาร และเป็นแหล่งอาหารให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์อย่างเพียงพอ (ปราณี โนนจันทร์ และคณะ, 2551)

งานศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน ได้ชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายทางชีวภาพของผืนป่า แหล่งน้ำ ที่ดิน และทะเล ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของชนิดอาหารจากธรรมชาติ ที่เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญและเป็นที่มาของความมั่นคงทางอาหารในครัวเรือนและชุมชนในชนบท พฤกษ์ ยิบมันตระศิริ และคณะ ได้ประเมินผลทางเศรษฐกิจจากการใช้ประโยชน์จากป่าของครัวเรือนในเขตตำบลน้ำป่อหลวง จังหวัดเชียงใหม่ ทั้ง 12 หมู่บ้าน และพบว่า ทรัพยากรป่าได้สร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับครัวเรือนและชุมชนทั้งในรูปแบบการใช้ประโยชน์เพื่อการบริโภค และเป็นรายได้ของครัวเรือน จากการประเมินการเก็บเกี่ยวผลิตผลจากป่าเพื่อเป็นอาหารและรายได้ของชุมชน หมู่ที่ 4 ตำบลน้ำป่อหลวงมีครัวเรือนที่ได้รับรายได้จากการเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าเป็นสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 50 ของจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้าน ส่วนผลผลิตจากป่าที่สร้างรายได้ในรูปแบบเงินสดสูงสุดคือ ใบตองตึง โดยมีมูลค่า 750,000 บาทต่อปี (ช่วงเดือน มกราคม-กุมภาพันธ์) รองลงมาคือ แมงมัน ผักหวาน ไข่มดแดง โดยมีมูลค่า 240,000 210,000 150,000 บาทต่อปี ตามลำดับ นอกจากนี้ยังมีเห็ดกินได้ชนิดต่างๆ ที่มีราคาตั้งแต่ ก.ก. ละ 100-200 บาท (ราคาขึ้นอยู่กับชนิดของเห็ด) ซึ่งมีทั้งการเก็บหาเพื่อบริโภคในครัวเรือนและเพื่อสร้างรายได้เช่นเดียวกับผลิตผลจากป่าอื่นๆ รายละเอียดดังตาราง

ตารางที่ 8: การเก็บเกี่ยวผลิตผลจากป่าเพื่อเป็นอาหารและรายได้

ผลผลิต	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	รายได้
ผักหวาน				++	++	+							210000
เห็ดดออบ				++	++	+							กิน
ไข่มดแดง		++	++	+	+	+							150000
ตองดิ่ง	++	++											750000
ปลา กบ													
หน่อไม้ ดอยไม้ซาง								++	++				กิน
สมุนไพร มะขามป้อมดิน โดไม้รั้วล้ม								++	++				กิน
แมงมัน	ไข่	ตัว			++	++							240000

หมายเหตุ: ผู้รู้ผักหวานชาย ม. 4 10 วันละ 300 บาท/คน ไข่มด ม. 6 10 คน วันละ 30 วัน

ตองดิ่ง ไผ่ละ 2 บาท ม. 4 20 HH รวม 75 HH มีต้นทุนตอก มะขามป้อมดิน กกละ 45 บาท

ตารางที่ 9: การเก็บเกี่ยวผลิตผลจากป่า ประเภทเห็ด เพื่อเป็นอาหารและรายได้

ผลผลิต	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
เห็ดโคน	200000					++	++	+				
เห็ด เห็ดลิ้ง แดง	20000						++					
เห็ดหอม เมย	100000										+	+
เห็ดหล่ม											+	+
เห็ดไข่ ห่าน						++	+	++				

หมายเหตุ: เห็ดโคน กก. ละ 200 เห็ดหอม กก,100

ที่มา: พฤษัช ยิปมันตระสิริและคณะ, 2553

จากการประเมินการเข้าถึงทรัพยากรอาหารของครัวเรือนในชุมชนทั้ง 4 ชุมชน 3 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่ คือบ้านจอมแจ้ง อำเภอสันป่าตอง บ้านดงป่าตัน อำเภอแม่แตง และบ้านโป่งอ่าง อำเภอเชียงดาว และอีก 1 ชุมชนที่จังหวัดเชียงรายคือ บ้านแม่ชะต่าน อำเภอเวียงป่าเป้า พบว่า การเข้าถึงอยู่ในระดับปานกลาง ทั้งการเข้าถึงอาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ และในนา ดังตาราง :

ตารางที่ 10 : ระดับความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรอาหารโดยรวม

องค์ประกอบความมั่นคงทางอาหาร	ค่าเฉลี่ย (\bar{X})	S.D.	ระดับ
ก. ด้านการเข้าถึงฐานทรัพยากรอาหาร (ความหลากหลายชีวภาพ น้ำ ป่า พื้นที่เกษตร)			
1. สามารถหาอาหารตามแหล่งทรัพยากรธรรมชาติรอบชุมชน	2.38	0.63	ปานกลาง
2. มีป่าธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายของพืชทั้งพืชอาหาร ไม้ยืนต้น พืชสมุนไพร มีหลาย ขนาดทั้งเล็กและต้น	2.46	0.60	ปานกลาง
3. มีแหล่งน้ำธรรมชาติและแหล่งน้ำสาธารณะที่มีความอุดมสมบูรณ์			
3.1 มีน้ำในแหล่งน้ำและสามารถใช้ได้ตลอดปี	2.48	0.63	ปานกลาง
3.2 มีอาหารในน้ำ และริมน้ำตลอดปี เมื่อไหร่ก็ได้เมื่อนั้น			
3.2.1 สามารถหาปลาได้ตลอดปี	2.08	0.77	ปานกลาง
3.2.2 สามารถหาสัตว์น้ำขนาดเล็กได้ตลอดปี	2.00	0.75	ปานกลาง
3.2.3 มีผักต่างๆ ทั้งริมน้ำ และในน้ำ	2.06	0.67	ปานกลาง
3.3 มีรายได้จากการหาอาหารในแหล่งน้ำธรรมชาติหรือไม่	1.41	0.80	น้อย
4. ความอุดมสมบูรณ์ของอาหารในนาข้าว (ผักธรรมชาติ สัตว์: ปู ปลา หอย)			
4.1 มีผักธรรมชาติในนาตามฤดูกาล	2.02	0.83	ปานกลาง
4.2 มีสัตว์ธรรมชาติในนาตามฤดูกาล	2.02	0.86	ปานกลาง
4.3 สามารถบริโภคอาหารธรรมชาติในนา โดยไม่กังวลเรื่องสารเคมี	1.92	0.94	ปานกลาง
5. การนำผลิตผลจากฐานทรัพยากรอาหารมาบริโภค			
5.1 เห็ด ผัก จากป่า /ตามฤดูกาล	2.25	0.90	ปานกลาง
5.2 ผัก ผลไม้พอได้กิน/ตามฤดูกาล	2.18	0.78	ปานกลาง
5.3 มีสัตว์และแมลง/ตามฤดูกาล	2.02	0.80	ปานกลาง
5.4 หาพื้นได้พอใช้ตลอดปี	2.23	0.84	ปานกลาง
5.5 มีสมุนไพรตลอดทั้งปี	2.17	0.81	ปานกลาง

ความอุดมสมบูรณ์ของอาหารจากป่า มีปริมาณของชนิดอาหารที่แตกต่างกัน ดังการประเมินอาหารจากป่าชนิดต่างๆ กับปริมาณผลผลิตที่ได้รับ ในปี พ.ศ. 2553 โดยการศึกษาปฏิทินอาหารจากป่าในรอบปีของชุมชนบ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของชนิดอาหารทั้งพืชและสัตว์ รวมทั้งปริมาณผลผลิตที่มีในพื้นที่ ดังตาราง

ตารางที่ 11 : ปฏิทินอาหารจากป่าประเภทพืชบ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ปี 2553

ที่	ชื่อ	ช่วงเวลาที่พบ												ปริมาณ	
		มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	ตค	พย	ธค		
1	เห็ดต่างๆ					*	*	*							น้อย
2	ดอกอาว					*									ปานกลาง
3	สะเดา				*										ปานกลาง
4	ไผ่ย่นาง	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
5	ผักส้มปี้			*	*										ปานกลาง
6	ชะอมป่า			*	*										มาก
7	ผักหวานป่า			*	*										น้อย
8	หน่อไม้					*	*	*							ปานกลาง
9	ผักกูด	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
10	ผักเสี้ยว			*	*										มาก
11	ผักเนื้อไก่	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
12	ผักเหือด			*	*										มาก
13	ผักจอบอ้อ					*									มาก
14	ผักหวานอ้อย	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
15	ผักหมอกส้ม	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
16	ถั่วพู										*	*			น้อย
17	ใบบัวบก	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
18	ผักกระเจด	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
19	ผักสีเสียด	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
20	ผักตำลึง	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
21	ผักหนาม	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
22	ผักแว่น							*							มาก
23	ผักกุ่ม	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก

ที่มา: วาสนา เกษอินทร์และคณะ, 2553

นอกจากนี้ยังมีปฏิทินอาหารจากป่าประเภทสัตว์น้ำ ซึ่งพบได้ในแหล่งน้ำธรรมชาติของชุมชน บ้านปางหมู ทั้งในลำห้วย แม่น้ำ คลอง ซึ่งมีจำนวนหลายสาย ทั้งแม่น้ำปาย แม่น้ำสะงา ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักทางการเกษตร ลำห้วยจอง ลำห้วยฝายคอก ฯลฯ รวมทั้งในฝายต่างๆ และลำเหมือง ซึ่งเป็นระบบการจัดการน้ำเพื่อการเกษตรของชุมชน สัตว์น้ำที่จับได้จากแหล่งน้ำต่างๆ มีกินตลอดปี ดังตาราง

ตารางที่ 12: ปฏิทินอาหารจากป่าประเภทสัตว์บ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ปี 2553

ที่	ชื่อ	ช่วงเวลาที่พบ												ปริมาณ	
		มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	ตค	พย	ธค		
1	ปลาหลด	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
2	ปลานิล	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
3	ปลาสะแงะ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	มาก
4	ปู	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง
5	ตะพาบน้ำ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	น้อย
6	เต่า	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	น้อย
7	กิ้ง	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	น้อย
8	หอย	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ปานกลาง

ที่มา: วาสนา เกษอินทร์และคณะ, 2553

ในกรณีบ้านแม่ออกเหนือ ซึ่งเป็นชุมชนกะเหรี่ยง ในอำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้พบความหลากหลายของชนิดพืชอาหาร และสัตว์ ในพื้นที่ป่า และแหล่งน้ำต่างๆของชุมชนเช่นเดียวกัน โดยมีผักพื้นบ้านชนิดต่างๆ ที่ครัวเรือนและชุมชนบริโภค และเก็บมาทำใช้ประโยชน์ เช่น ใผ่ชนิดต่างๆ เช่น ใผ่หก ใผ่บง ใผ่ไร่ล่อ ใผ่บงแจ้ เป็นต้น ผักพื้นบ้านบางชนิดมีเฉพาะถิ่น เช่น ส้าคโพ กว้างทำดู่ เป็นต้น นอกจากนี้ เป็นผักพื้นบ้านที่มีโดยทั่วไป เช่น ผักหนาม ส้มออก บอน หวาย ดอกต้าง มะละโมง ดอกอว พอคำตีเมีย เป็นต้น เฉพาะเห็ดมีถึง 13 ชนิด ทั้งเห็ดไข่ห่าน เห็ดหูหนู เห็ดขาง เห็ดส้ม เห็ดข้าวตอก เห็ดไข่เหลือง ฯลฯ สำหรับสัตว์ มีทั้งแย้ เม่น ชะนี ไก่ป่า ปลา กุ้ง กบ ซึ่งมีความหลากหลายทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ

แหล่งอาหารจากระบบนิเวศในภาคอีสาน

ระบบนิเวศของภาคอีสาน ประกอบด้วย นิเวศภูเขา ที่ดอนหรือที่โคก ที่ลุ่ม หรือนิเวศทุ่ง และพื้นที่บึงทาม แหล่งอาหารตามธรรมชาติของชุมชน ขึ้นกับระบบนิเวศทั้ง 4 นิเวศนี้ ความหลากหลายทางชีวภาพทั้งพืชและสัตว์ ในพื้นที่ป่า ที่ไร่ ที่นา และ แหล่งน้ำต่างๆของชุมชน ทำให้การพึ่งพิงอาหารจากพื้นที่เหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ในทุกชุมชน บนฐานระบบนิเวศที่แตกต่างกัน และทำให้การเพาะปลูกเป็นไปตามระบบนิเวศนั้นๆ

ชนิดทรัพยากรที่ใช้	บริเวณที่เก็บหา	ลักษณะการใช้	ช่วงเวลาในการเก็บหา													
			ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.		
เห็ดผึ้ง	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน,ขาย					←	→								
เห็ดน้ำหมาก	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน,ขาย					←	→								
เห็ดเผาะ	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน,ขาย					←	→								
เห็ดก่อ	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน					←	→								
เห็ดดิน	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน					←	→								
เห็ดขอนขาว	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน					←	→						←	→	
เห็ดกระด้าง	ภูโคก ภูผาขวาง	กิน					←	→						←	→	
อีรอก		กิน					←	→								
อีงอม		กิน					←	→								
ผักกูด	ริมหนอง ริมห้วย	กิน														
ผักหนาม	ริมหนอง ริมห้วย	กิน														

ที่มา : สุเมธ ปานจำลองและคณะ, 2553

ในระบบนิเวศโคก หรือที่ดอนนั้น งานศึกษาที่บ้านหนองคู จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมีป่าโคกหินลาด ที่มีเนื้อที่ประมาณ 2,000 ไร่ ซึ่งครอบคลุม 5 ตำบล 20 หมู่บ้าน พบว่า มีความหลากหลายของ พืชผักที่หาได้จากธรรมชาติเพื่อการบริโภค และเป็นรายได้ของครัวเรือน เช่น ผักต้ว ผักหวาน ดอกกระเจียว ยอดไม้ หวานตูปหุบ ผักสาบ อีรอก กลอย เห็ดชนิดต่างๆ หน่อไม้ ไช้ผดแดง เป็นต้น และมีผลไม้ธรรมชาติ ได้แก่ หมากต่องแล้ง หมากกันครก เป็นต้น จากการประเมินปริมาณโดยชุมชน พบว่า ในรัศมี 6 กิโลเมตรจากหมู่บ้าน สามารถหาของป่าได้ตลอดเวลา ดังที่ชุมชนกล่าวว่า “ไปหาเมื่อไรก็ได้เมื่อนั้น ” และในช่วงเดือนมีนาคม-พฤศจิกายนของทุกปี ครัวเรือนที่หาของป่าเป็นอาชีพหลัก หรือครัวเรือนในชุมชนบ้านหนองคูร้อยละ 90 จะพึ่งพิงอาหารจากป่า ทั้งเพื่อการบริโภคและเป็นรายได้

ตารางที่ 14: ปฏิทินผลผลิตจากป่าโคกหินลาด

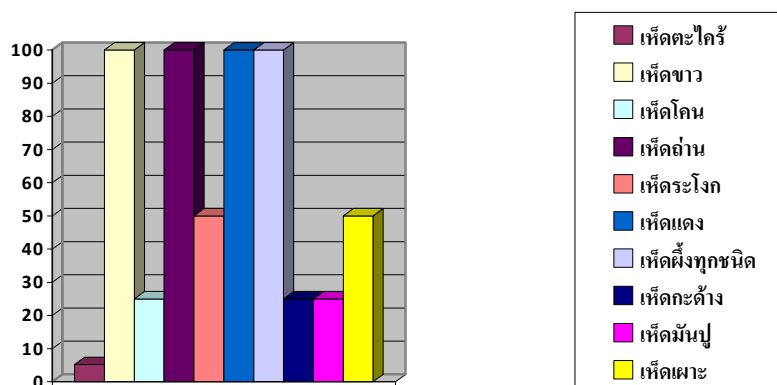
ผลผลิตจากป่า	มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	ตค	พย	ธค
เห็ดระโงก			————									
สารพัดเห็ด						————						
ผักอ่อน (ผักติ้ว ผักหวาน ดอกกระเจียว)			————									
ผักต่าง ๆ เริ่มแก่						————						
สัตว์และแมลง		————										
ไข่มดแดง			————									
แม่เป้ง							————					
กีโปม										————		
แมงป่อง/จักจั่น						————						
แมงแคง								————				
กะปอม แยม จิ้งนูน				————								

ที่มา : รายงานการศึกษาดูชีวิตความมั่นคงทางอาหารภาคอีสาน, 2553

ระบบนิเวศทุ่ง หรือที่ลุ่ม นั้น กรณีบ้านป่าตอง อำเภอขามเฒ่าสุราษฎร์ จังหวัดมหาสารคาม เป็นชุมชนที่สามารถหาอาหารจากป่าเพื่อการบริโภคเป็นหลัก เนื่องจากพื้นที่ป่ามีขนาดเล็กเพียง 20 ไร่ ความอุดมสมบูรณ์มีไม่มากนัก แต่ก็พบว่า มีเห็ดหลากหลายชนิด ผักป่า มัน และผลไม้ป่า ให้ได้เก็บหาเพื่อการบริโภคและจำหน่ายบ้าง

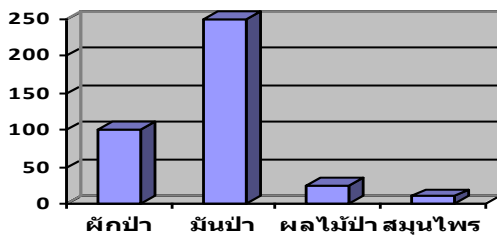
แผนภาพที่ 8 : แสดงปริมาณเห็ดที่เก็บได้ในป่าโคกหนองหล่ม ปี พ.ศ. 2553

(หน่วยเป็นกิโล)

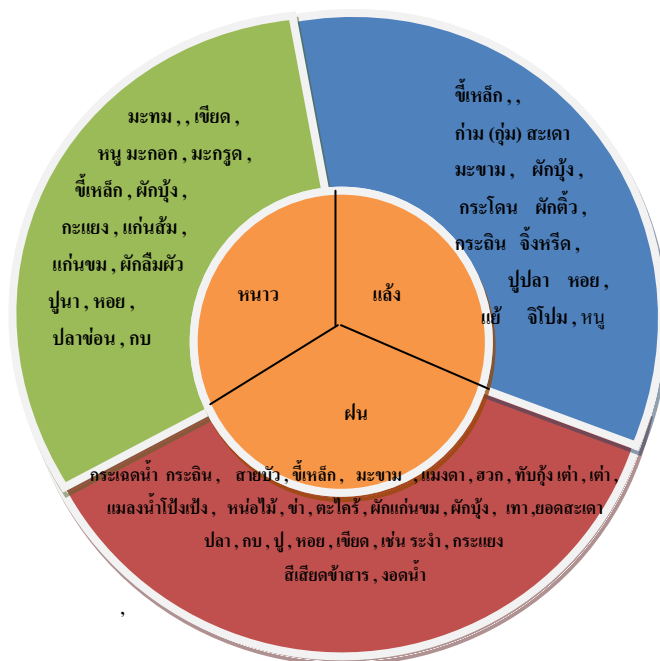
แผนภาพที่ 9 : แสดงปริมาณผลผลิตจากป่าในรอบปี 2553

(หน่วยเป็นกิโล)

นอกจากนั้น อาหารจากที่นาซึ่งเป็นผักพื้นบ้าน และสัตว์ตามธรรมชาติ ยังคงมีอยู่หลากหลาย เช่นเดียวกัน และสามารถหาอาหารได้ตลอดฤดูกาล แต่เป็นอาหารที่พบได้ในนาที่ไม่ใช้สารเคมีเท่านั้น

แผนภาพที่ 10 : แสดงแหล่งอาหารจากนาตามฤดูกาล

ที่มา: สุเมธ ปานจำลองและคณะ, 2553

ในระบบนิเวศทางของภาคอีสาน ระบบนิเวศในพื้นที่ชุ่มน้ำมีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุด หากเปรียบเทียบกับระบบนิเวศอื่น ๆ ไม่ต้องปลูกพืชผักในแปลง เลี้ยงปลาในสระก็มีอาหารกินตลอดทั้งปี เช่น บริเวณหนอง/ฮ่อง หนอง กุด พื้นที่มีน้ำท่วมขังทั้งปี แต่อาจลดลงในหน้าแล้ง โดยทั่วไปจะเข้าไปเก็บผักป่าริมฝั่ง เช่น ผักแว่น ผักกระโดน บัวแดง บัวทอง ฯลฯ หากสัตว์น้ำ กุ้ง หอย ปลา หากแหล่งน้ำแห้งก็จะเข้าไปใช้เลี้ยงสัตว์ และมีป่าโนนทาม ที่พบกระจายอยู่ทั่วไป ป่าโนนทามที่อยู่ติดทุ่งหรือมีความสูงต่างระดับมากใน

พื้นที่ทาม จะพบพันธุ์ไม้ เช่น ส้มหม้อ สะแบง ยางนา สมุนไพโร ๕ แต่ป่าที่ต่ำลงมาระหว่างเล็งกับฮอง หนอง ส่วนมากจะเป็นป่าไผ่ และป่าโนนทามที่ถูกร่นน้ำหลากเป็นครั้งคราว หรือไม่ได้ถูกร่นน้ำตั้งแต่อยู่ติดแม่น้ำ จะมี พรรณไม้ เช่น แดง เบ็ญจน้ำ เสียว หูลิง ทม ไทร เป็นต้น ใช้เป็นที่เก็บหาของป่า เห็ด หน่อไม้ ฟินถ่าน และได้ เข้าไปใช้ประโยชน์ในระบบนิเวศน้ำ เช่น หาสาหร่าย และจับสัตว์น้ำต่าง ๆ ตามแก่ง/แก้ง วัง หาดด้วย

งานศึกษาในพื้นที่บ้านกุดชาคิม จังหวัดสุรินทร์ พบว่า กุดชาคิมเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งมี ลักษณะพิเศษคือ เป็นระบบนิเวศย่อยของระบบนิเวศแม่น้ำมูล ความหลากหลายทางชีวภาพในกุดชาคิม ทำให้ครัวเรือนในชุมชนรอบพื้นที่ทามกว่า 10 หมู่บ้าน ซึ่งรวมบ้านกุดชาคิมด้วยนั้น หาประโยชน์จากป่าใน พื้นที่ทามตลอดปี กุดชาคิมเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีพันธุ์ปลามากกว่า 71 ชนิด ซึ่งเป็นทั้งแหล่งอาหารและรายได้ของชุมชน ซึ่งมีครอบครัวที่หาปลาตลอดปี ได้ถึง 150 ต้นปี และ มากกว่า 855 ครัวเรือนที่หาปลาตามช่วงฤดูกาล ซึ่งหาปลาได้ราว 200 ต้นปี คิดมูลค่ารวมกันแล้วกว่า 6,000,000 บาทต่อปี

ครัวเรือนในชุมชนที่อยู่รายรอบพื้นที่ทามกุดชาคิม 10 หมู่บ้านในตำบลกุดชาคิม และตำบลทับใหญ่ จะหาปลาได้ตลอดปี ตามแหล่งน้ำต่างๆ ซึ่งในพื้นที่ทามกุดชาคิมจะมีแหล่งน้ำธรรมชาติอยู่จำนวน มาก ทั้งที่เป็นระบบนิเวศน์แหล่งน้ำแบบ กุด หนอง ฮอง วัง เล็ง ปาก และมีป่าบุง -ป่าทาม ซึ่งมีพันธุ์พืช ที่หลากหลาย ทั้งพืชในป่าบก และพืชน้ำ บริเวณที่ชาวบ้านหาปลาเป็นประจำ คือ กุดชาคิม กุดปลาข้าว มั่น กุดแคน ปากอ่าว วังมน วังแคน วังอตุ้ม เล็งจะมะ ซึ่งเครื่องมือและวิธีการหาปลาก็จะมีความ แตกต่างกันตามฤดูกาล สภาพพื้นที่ของแหล่งน้ำ ชนิดปลา และตามความชำนาญ เครื่องมือที่ใช้ เช่น แห เบ็ด จัน มง (ตาข่าย) ตุ่ม สวิง ดางซ้อน กระแจง สุ่ม แก่โค่น แก่กวด ชูด เยาะ ไล่จำ ไช บั้งดิน แหลม ง่อง ปีนแก๊ป หน้าไม้ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังได้เข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ทาม ซึ่งมีผัก / ผลไม้ตามธรรมชาติ ผักที่อยู่ในน้ำ และ หนอง ตามกุด ได้แก่ ผักป้อ ผักแว่น ผักแพงพวย ผักไล่เอียน ผักบุง ผักตบ ผักกุด ผักกระโดนน้ำ ผัก กระตัน หาได้ตลอดปี ส่วนผักที่อยู่บนบกหรือพื้นที่โคก จะมีผักสะเดา ผักกระโดนโคก ผักกระโดนเตี้ย ยอดเป็น ยอดหูลิง ฯลฯ หน่อไม้หรือยอดไม้ หาได้ในช่วงหน้าฝน เห็ด ในพื้นที่ทามกุดชาคิมมีเห็ดกว่า 42 ชนิดที่เป็นอาหารธรรมชาติของชุมชน จะหาได้ในช่วงเดือนเมษายนถึงเดือนธันวาคม ซึ่งมีเกิดอยู่ทั่วไป ตามพื้นที่ทาม ป่าบุง-ป่าทาม ที่โนน ดอนส่วนใหญ่จะหาเพื่อเป็นอาหารในครัวเรือนและขาย มันแขง ไข่มด แดง หาได้ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคม ตามต้นไม้ในพื้นที่ทาม ทั้งเพื่อ กินเป็นอาหารใน ครอบครัวยุคและขายบ้าง ถ้าได้จำนวนมาก วิธีขายจะเดินขายตามหมู่บ้าน ถ้วยเล็กๆ ถ้วยละ 10 บาท หรือมี แม่ค้ามารับซื้อกิโลกรัมละ 50 บาท นำไปขายตลาด

สิทธิในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ที่ทามนั้นจะเป็นสิทธิเชิงซ้อน กล่าวคือ แม้ว่าจะมีการจับจอง แสดงสิทธิครอบครองทำประโยชน์ของบุคคล แต่ในการใช้ประโยชน์ของครัวเรือนในชุมชนนั้น มีการใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น หาพื้น เลี้ยงสัตว์ จับปลา โดยมีการบอกกล่าวให้รู้กันเท่านั้น สิทธิอีกประเภทหนึ่ง คือ การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ร่วมกัน เช่นกรณีที่ดินริมฝั่งหนอง กุด สามารถใช้ปลูกผัก หรือตกกล้า ได้ โดยการไปขอจากเจ้าของที่ดิน ลักษณะการช่วยเหลือกันนี้ เป็นจารีตประเพณีที่ชุมชนดำเนินการแบ่งปัน การจัดการพื้นที่ที่ทาม ซึ่งมีทั้งการเคารพสิทธิทางธรรมชาติ และสิทธิทางสังคม พื้นที่ที่มีการแบ่งเป็นมรดกตกทอดได้ หรือแม้แต่แบ่งปันให้ผู้ยากไร้ไม่มีที่ดินทำกินก็ได้ด้วยเช่นกัน แต่ในปัจจุบัน ภายหลังจากการสร้างเขื่อนราษีไศล ทำให้สิทธิตามกฎหมายเข้ามามีบทบาทในการจัดการพื้นที่ที่ทาม และทำให้กรรมสิทธิ์โดยปัจเจกบุคคลชัดเจนมากขึ้น เพื่อนำไปสู่การขอค่าชดเชย หรือการออกเอกสารสิทธิในที่ดิน เป็นต้น สิทธิในการครอบครองและใช้ประโยชน์มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

แหล่งอาหารในระบบนิเวศภาคกลาง

อาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติยังคงมีอยู่ในชุมชนภาคกลาง โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ริมน้ำ หรือที่มีแหล่งน้ำธรรมชาติในชุมชน รวมทั้งพื้นที่นา และที่ดอนของชุมชน การพึ่งพิงกับธรรมชาติ ทำให้ครัวเรือนในชุมชนยังคงได้อาหารจากฐานทรัพยากรธรรมชาติมาช่วยบรรเทาปัญหาค่าใช้จ่ายด้านอาหารที่สูงมากขึ้น กรณีชุมชนคลองโยง จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีคลองที่เชื่อมโยงกัน ทุ่งคลองโยงเป็นเขตที่ลุ่มภาคกลางบริเวณปากแม่น้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ เดิมเป็นทุ่งน้ำหลาก ในฤดูน้ำหลาก ชาวบ้านก็จะหาปลากินกัน แต่ในปัจจุบัน แหล่งอาหารจากพื้นที่สาธารถลดลงอย่างมากเมื่อเทียบกับในอดีต แต่ก็ยังพบว่าครัวเรือนในชุมชนบางครัวเรือนยังมีการตั้งขอยและยกยอหาปลา แต่จำนวนปลาลดลงอย่างมาก เนื่องจากมีการปิดประตูน้ำอย่างถาวร ทำให้ปลาไม่สามารถขึ้นมาจากแม่น้ำได้ ในบางครั้งเมื่อถึงฤดูน้ำหลาก มีการเปิดประตูระบายน้ำ ทำให้ปลาขึ้นมาจากแม่น้ำทำเงิน ก็จะทำให้สามารถหาปลาได้จำนวนมาก ดังเช่นในปี พ.ศ. 2550 ซึ่งมีการเปิดประตูน้ำในช่วงน้ำหลาก ยกยอติดปลาได้ดี

แหล่งอาหารของชุมชนประมงพื้นบ้าน ภาคใต้

ชุมชนประมงภาคใต้ ต้องพึ่งพิงฐานทรัพยากรชายฝั่งและทะเล เป็นทั้งฐานอาหารและฐานทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในชุมชน งานศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในชุมชนประมงพื้นบ้าน ในจังหวัดนครศรีธรรมราช และจังหวัดตรัง พบว่า ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรชายฝั่งและทะเล ทำให้ครัวเรือนและชุมชนมีความมั่นคงทางอาหาร ปริมาณสัตว์น้ำที่จับได้ ในแต่ละครั้งที่ออกทะเล หรือหาตามชายฝั่ง ทำให้ครัวเรือนมีอาหารทะเลกินตลอดปี และเป็นรายได้ในครัวเรือน ปาชายเลนบ้านหน้าทับ อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นสภาพนิเวศที่เกิดขึ้นใหม่ และมาจากความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ที่เคยมีหาดทรายขาว กลายเป็นดินเลน และมีปาชายเลนเกิดขึ้น ครัวเรือนในชุมชนได้ใช้

ประโยชน์ทั้งตัดไม้เพื่อใช้สอย ซึ่งสามารถตัดได้ตามความจำเป็น จับสัตว์น้ำ เช่น การหาหอยเจดีย์ จับปู
แสม หรือการเก็บน้ำผึ้งในป่าชายเลน ซึ่งเป็นทั้งเพื่อการบริโภคและรายได้

ป่าชายเลนในจังหวัดตรัง มีพื้นที่ตลอดแนวชายฝั่งทะเล มีเนื้อที่ประมาณ 223,677 ไร่ ป่าชายเลน
ในบ้านมดตะนอย และบ้านน้ำราบ อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชน การจับ
สัตว์น้ำบริเวณป่าชายเลนส่วนใหญ่แล้วครัวเรือนในชุมชนจะเข้าไปจับบริเวณป่าชายเลนแถวคลองใหญ่
เพราะสามารถจับปู กุ้ง ปลา และเก็บหอยได้ตลอดทั้งปี แต่จะนิยมไปกันมากในช่วงหน้ามรสุม คือ
ประมาณเดือน 7 ถึง เดือน 9 เพราะการออกไปจับสัตว์ในทะเลเป็นไปได้ยากเนื่องจากมีมรสุม ดังนั้นการจับ
สัตว์น้ำบริเวณป่าชายเลนจึงเป็นแหล่งอาหารและรายได้ที่สำคัญ สัตว์น้ำที่จับได้ในป่าชายเลนบริเวณคลอง
ใหญ่ได้แก่ หอยปากแดง หอยจู้บแจง หอยนางรม หอยสังข์หวาน หอยแครง หอยเม็ดยวน หอยเป หอยกัน
ปูดำ ปูแสม ปูดำ กุ้งเคย ปลากระพงขาว ปลากระพงแหม (ปลากระพงแดง) ปลากระบอก ปลาเก๋า ฯลฯ
ขณะที่บริเวณชายฝั่งและในทะเลก็มีหลากหลายชนิด เช่น ปลาทู ปลาทูราย ปลาโลมา ปลาไส้ตัน ปลา
พะยูน ปลาหลังเขียว ปลาชลามหนู ปลาหมึก ปลาสาก ปลานกแก้ว ปูม้า ปูดาว ปูหิน ปูเหล็กไฟ กุ้ง
 ฯลฯ จะเห็นได้ว่าทรัพยากรสัตว์น้ำเหล่านี้นอกจากจะเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของคนในชุมชนแล้วยังเป็น
แหล่งรายได้ในการประกอบอาชีพที่ชุมชนสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ตลอดทั้งปี เป็นทั้งเพื่อการบริโภค
และขาย ดังนั้นป่าชายเลนและทะเลจึงเปรียบเสมือนแหล่งจับจ่ายสินค้าที่สำคัญของชุมชนบ้านมด
ตะนอย หรืออาจกล่าวได้ว่าคุณภาพชีวิตและความมั่นคงทางอาหารของชุมชนบ้านมดตะนอยขึ้นอยู่กับ
ความอุดมสมบูรณ์ของป่าชายเลนเป็นหลัก

ความอุดมสมบูรณ์ของทะเลในบ้านหน้าทับ ตำบลท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราชก็
เช่นกัน ชาวประมงจะหากินและมีรายได้ตลอดปีจากทะเล และทรัพยากรชายฝั่ง โดยมีเครื่องมือประมงที่
ใช้จับสัตว์น้ำแตกต่างกันไป ขึ้นกับประเภทของสัตว์น้ำ เช่น การจับปูดำด้วยอวนปูดำ เป็นต้น ทำให้เห็น
ความหลากหลายของสัตว์น้ำในทะเลกับการทำมาหากินในแต่ละฤดูกาลของชุมชน ดังตารางที่ :

ตารางที่15: แสดงสัตว์น้ำและเครื่องมือที่ใช้จับในแต่ละช่วงเวลา บ้านหน้าทับ จังหวัดนครศรีธรรมราช

สัตว์น้ำและเครื่องมือที่จับ	ช่วงเวลา 12 เดือน												ข้อมูลเพิ่มเติม
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	
อวนบุดำ+ไซ,แร้ว,ชุด													สามารถทำได้ทั้งปี โดยบริเวณที่จับได้คือ ป่าชายเลน ช่วงน้ำขึ้น ชุด 300-400 เมตร ปริมาณการจับได้ขึ้นอยู่กับจำนวนอวนและสภาพอากาศ
ดักปูเปรี้ยว+ดักด้วย กระป๋อง													สามารถทำได้ทั้งปี โดยบริเวณที่จับได้คือ ป่าชายเลน และคนที่มาจับจะเป็นคนนอกหมู่บ้าน เช่นมาจากบ้านน้ำแคบ อำเภอเมือง เป็นต้น
ปลาไหลทะเล+ไซ,จับมือ													จะทำการจับในช่วงมรสุม สามารถจับได้สูงสุดถึง 400-500 ตัวต่อครั้ง นอกเหนือช่วงเวลาที่ยังจับได้บ้างถ้าน้ำเยอะคนละ 3-5 ตัวสำหรับราคาขึ้นอยู่กับตลาด คนที่มาจับส่วนใหญ่เป็นคนนอกชุมชน เช่นมาจากบ้านทุ่งชน ต.หัวสะพาน อ.ท่าศาลา เป็นต้น
หอยจับแฉง													บริเวณที่จับได้คือป่าชายเลนใต้ต้นแสม นำไปขายได้กิโลกรัมละประมาณ 90 - 120 บาท
หอยแครง													ใช้กระดานถีบจับบริเวณหาดโคนใช้เวลาในการจับประมาณ 3-4 ชั่วโมง นำไปขายได้กิโลกรัมละ 30 บาท
อวนปลาลัง-ปลาทู		อวนล้อม					อวนลอย						สามารถทำการประมงได้ทั้งปี แต่จะมีปริมาณมากช่วงเดือนเม.ย.-ส.ค. จับได้ปริมาณสูงสุด 500 – 1,000 กิโลกรัม

ควนปูม้า-กึ่ง													ราคาขายขึ้นอยู่กับตลาด
ควนปลากระบอก													สามารถทำการประมงได้ทั้งปี ราคาขายขึ้นอยู่กับตลาด
ควนปลาภูเขา													สามารถทำการประมงได้ทั้งปี พบมาบริเวณแนวปะการัง หน้าบ้านในฝั่งบริเวณหาด ชั้นไลน์ ห่างออกมาจากฝั่ง 1,500-1,000 เมตร.
ควนปลาทราย(ซา)													สามารถทำการประมงได้ทั้งปี ราคาขายขึ้นอยู่กับตลาด
ปลาตาบ-ปลาอินทรี													ราคาขายขึ้นอยู่กับตลาด
ปลาจระเม็ด													พบบริเวณ 1,000 เมตร. จากแนวชายหาด ช่วงเวลาที่ระบุปลาจะเข้ามาในอ่าว ช่วง อื่นอพยพไปทะเลนอกเพราะเกินศักยภาพเรือเล็กในการจับ
ควนปลาดุกทะเล													ช่วงที่ไม่มีคลื่น, หาราโป๊ะ
ตีฝั่งและเก็บน้ำฝั่ง													ราคาขายขึ้นอยู่กับตลาด

5.2 สิทธิในฐานทรัพยากรการผลิต

การผลิตทางการเกษตรของครัวเรือนและชุมชนในชนบท เป็นฐานการสร้างอาหารสำหรับครัวเรือนและชุมชน รวมทั้งสังคมโดยรวม การทำการผลิตจึงมีนัยยะทั้งการผลิตเพื่อการบริโภค และเป็นเศรษฐกิจของครัวเรือน หรือรายได้ให้กับครัวเรือนเกษตรกร การวัดความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชน จึงให้ความสำคัญกับต้นทุนการผลิตอาหารของครัวเรือน ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อความมั่นคงทางอาหารในระดับครัวเรือน และชุมชน การผลิตทางการเกษตรต้องอาศัยฐานทรัพยากรพันธุกรรมทั้งพันธุกรรมข้าว ผัก ผลไม้ ฯลฯ ปัจจัยที่ดิน และปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการทำการเกษตร การวัดความมั่นคงทางอาหารจากฐานการผลิตของครัวเรือนและชุมชน จึงให้ความสำคัญกับประเด็นในเรื่องสิทธิของฐานทรัพยากรพันธุกรรม สิทธิในที่ดิน ซึ่งถือเป็นต้นทุนที่สำคัญอันหนึ่งของการผลิตอาหาร และการพึ่งตนเองด้านปัจจัยการผลิต ทั้งเพื่อการลดต้นทุนการผลิต และเป็นฐานความมั่นคงทางการผลิต รวมทั้งการสร้างคุณภาพทางการผลิต

พันธุกรรมพืชและสัตว์ เป็นทรัพยากรการผลิตที่สำคัญในการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพในระบบการเกษตร ซึ่งเป็นฐานของความหลากหลายของอาหารในชุมชน การพัฒนาที่ผ่านมา เกษตรกรต้องพึ่งพิงเมล็ดพันธุ์จากภายนอก และเป็นต้นทุนที่สำคัญมากขึ้น และทำให้การพึ่งพิงตนเองลดลง ความหลากหลายของพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ก็ลดลง แต่ก็มีกลุ่มเกษตรกรหลายกลุ่มเริ่มให้ความสำคัญกับการคัดเลือก อนุรักษ์ และพัฒนาพันธุ์ในครัวเรือนและชุมชน มีการผลิตเมล็ดพันธุ์ทั้งข้าว ผัก ข้าวโพด หรือธัญพืชต่างๆ โดยเกษตรกรและชุมชน เพื่อให้สามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น รวมทั้งเป็นฐานพันธุกรรมที่สำคัญสำหรับเกษตรกรและชุมชนในการพัฒนาในอนาคต ในขณะที่นโยบายและกฎหมายในเรื่องการรับรองสิทธิเกษตรกรในพันธุกรรมนั้นยังไม่มีมาตรการที่เป็นรูปธรรมมากนัก

ที่ดิน เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญของการผลิตทางการเกษตร และเป็นตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชน เกษตรกรที่สูญเสียที่ดิน ต้องเช่าที่ดินทำกิน ซึ่งต้องจ่ายค่าเช่าสูง หนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรทำให้เกษตรกรต้องสูญเสียที่ดินมากขึ้น ที่ดินเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญของครัวเรือน “มีที่ดินทำกินเอาไว้ปลูกพืชผักสวนครัวที่จำเป็น ไม่ต้องซื้อ ไม่อด...”(ประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2553) และเป็นแหล่งผลิตผลผลิตทางการเกษตรซึ่งเป็นรายได้ของครัวเรือนเกษตรกร การสร้างความมั่นคงทางอาหารจึงต้องคำนึงถึงหลักประกันในเรื่องที่ดินทำกินในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตที่มีความสำคัญ งานศึกษาของชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน ในปีพ.ศ. 2545 พบว่า กลุ่มแรงงานรับจ้างที่ไร้ที่ดินมีความสามารถผลิตอาหารบริโภคเองได้เพียงร้อยละ 21.75 ของอาหารที่บริโภคทั้งหมดต่างกับเกษตรกรที่มีที่ดินเป็นของตนเอง ซึ่งผลิตได้ประมาณ ร้อยละ 40-50 ของอาหารที่บริโภคทั้งหมด ซึ่งนั่นก็แสดงให้เห็นว่าการถือครองที่ดินทำให้เกษตรกรสามารถผลิตอาหารได้เองกว่าครึ่งหนึ่งของอาหารที่บริโภค

5.2.1 ตัวชี้วัดสิทธิในฐานทรัพยากรการผลิต

ตัวชี้วัดในด้านระบบการผลิตของครัวเรือนเกษตรกร จึงให้ความสำคัญกับสิทธิของเกษตรกรในฐานทรัพยากรพันธุกรรม ความหลากหลายทางชีวภาพและปัจจัยการผลิต ซึ่งถือเป็นฐานการสร้างระบบอาหารที่หลากหลายของครัวเรือน ชุมชน และสังคมโดยรวม ตัวชี้วัด ประกอบด้วย

1. การมีฐานทรัพยากรพันธุกรรมพืชและสัตว์ของตนเองในครัวเรือนหรือชุมชน
2. มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองที่เพียงพอสำหรับการผลิต
3. มีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในไร่นา

5.2.2 สถานะความมั่นคงทางอาหารบนฐานทรัพยากรการผลิต

1) ฐานทรัพยากรพันธุกรรมและความหลากหลายทางชีวภาพ

นอกจากฐานทรัพยากรธรรมชาติแล้ว กลุ่มและชุมชนในหลายชุมชน ในทุกภูมิภาค เริ่มให้ความสนใจกับการอนุรักษ์ คัดเลือก และพัฒนาพันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์พันธุ์ผักพื้นบ้าน และไม้ผล รวมทั้งพันธุ์สัตว์ ชุมชนในภาคต่างๆ ซึ่งรวมทั้งในกลุ่มชาติพันธุ์ มีการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวไร่ นับหลายร้อยสายพันธุ์ ทั้งข้าวนา และข้าวไร่ การอนุรักษ์นี้เป็นการอนุรักษ์ในไร่นา และทำให้ความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวยังคงอยู่กับสังคมไทย รวมทั้งเป็นฐานการพัฒนาพันธุ์ข้าวให้สอดคล้องเหมาะสมกับไร่นา และการเปลี่ยนแปลงของสภาพอากาศ รวมทั้งระบบนิเวศ เช่นเดียวกับพันธุ์ผักพื้นบ้านอีกร้อยกว่าสายพันธุ์ ที่มีอยู่ในธรรมชาติ และในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม เช่นระบบสวนผสม ในภาคใต้ ซึ่งกลายเป็นแหล่งรักษาพันธุ์ไม้ผลพื้นบ้าน เช่นทุเรียน ลองกอง ลำปาดะ เป็นต้น ฐานพันธุกรรมที่หลากหลายและอยู่ในชุมชน เป็นการสร้างฐานทรัพยากรอาหารให้กับชุมชน และสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต ที่สำคัญคือ พันธุกรรมพืชและสัตว์เหล่านี้ควรอยู่ในมือเกษตรกรรายย่อย ควบคู่กับการเก็บรักษาในธนาคารเมล็ดพันธุ์ของรัฐ ทั้งนี้ เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของเกษตรกรที่จะมีปัจจัยการผลิตที่เป็นฐานความหลากหลายของอาหาร และสร้างเสถียรภาพทางอาหารให้กับครัวเรือนและชุมชนอีกด้วย

กรณีบ้านโนนยาง จังหวัดยโสธร มีการรวมกลุ่มขององค์กรในชุมชนเป็นกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ซึ่งมีพันธุ์ข้าวของกลุ่มประมาณ 40 สายพันธุ์ ทั้งพันธุ์ข้าวเหนียวแดง เล้าแตก พญาลิ้มแกง ข้าวเจ้าแดง เป็นต้น และมีพันธุ์ข้าวในครัวเรือนของชุมชนบางครัวเรือนมีถึงนับร้อยสายพันธุ์ ในขณะที่ชุมชนบ้านหนองจาน มีการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวไร่ เช่นเดียวกับชุมชนในจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมีการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และการเก็บรักษาพันธุ์ผักพื้นบ้าน และมีการเชื่อมโยงกับการตลาดในตลาดนัดของจังหวัดและอำเภอ ทำให้พันธุกรรมข้าว ผัก และไม้ผล ยังคงดำรงอยู่ และมีการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์ที่ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชนมีเพิ่มมากขึ้น นอกจากนั้น ชุมชนยังมีแหล่งพันธุกรรมพื้นบ้านของ

ตนเอง ทำให้เกิดการพึ่งพาตนเองด้านการผลิต ได้เพิ่มมากขึ้น ซึ่งถือเป็นความริเริ่มที่สำคัญสำหรับการสร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับชุมชน

2) **การเป็นเจ้าของที่ดิน** ที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ในภาพรวมแล้วครัวเรือนเกษตรกรในพื้นที่ศึกษาโดยส่วนใหญ่มีที่ดินทำการผลิตทางการเกษตร แต่มีบางชุมชนที่มี **ปัญหาไม่มีที่ดินทำกิน** และบางชุมชนมีที่ดินทำกินแต่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ในที่ดิน เนื่องจากอยู่ในเขตที่ถูกประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ หรือป่าสงวน ทำให้มีปัญหาในด้านการเข้าถึงที่ดินเพื่อทำการผลิต แม้ว่าจะยังสามารถทำกินได้ในที่ดินของตนเอง แต่ก็ยังไม่มี ความมั่นคงในที่ดินทำกิน การพัฒนาพื้นที่เพื่อการประกอบอาชีพทางการเกษตร มักเป็นการปลูกพืชระยะสั้น เช่น พืชไร่ เป็นต้น

จากการสำรวจขนาดการถือครองที่ดินของกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่ศึกษา ของชุมชน 4 ชุมชน ในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีขนาดพื้นที่ถือครองโดยเฉลี่ย 13.43 ไร่ กลุ่มตัวอย่างถือครองพื้นที่มากที่สุด 79.0 ไร่และน้อยที่สุด 0.25 ไร่ โดยส่วนใหญ่มีขนาดถือครองพื้นที่มากกว่า 15 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 32.0 รองลงมามีขนาดถือครองพื้นที่ 1-5 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 26.4 และมีขนาดถือครองพื้นที่ 6-10 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 20.0 และมีขนาดถือครองพื้นที่ 11-15 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 18.4 มีเพียงร้อยละ 3.2 เท่านั้นที่มีขนาดถือครองพื้นที่น้อยกว่า 1 ไร่

ตารางที่ 16: ขนาดถือครองพื้นที่ของกลุ่มตัวอย่าง 4 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย

ขนาดพื้นที่ (ไร่)	จำนวน (n=125)	ร้อยละ (%)
น้อยกว่า 1 ไร่	4	3.2
1-5 ไร่	33	26.4
6-10 ไร่	25	20.0
11-15 ไร่	23	18.4
มากกว่า 15 ไร่	40	32.0
รวม	125	100.00
ขนาดพื้นที่โดยเฉลี่ย	13.43	
ขนาดพื้นที่มากที่สุด	79.00	
ขนาดพื้นที่น้อยที่สุด	0.250	

ที่มา : พฤกษ์ ยิบมันตะศิริและคณะ, 2553

ครัวเรือนตัวอย่างประมาณร้อยละ 30 มีพื้นที่ถือครองไม่เกิน 5 ไร่ ถือว่าเป็นครัวเรือนที่มีความเปราะบางด้านความมั่นคงทางอาหาร ในกรณีที่ครัวเรือนกลุ่มนี้บางส่วนได้รับประโยชน์จากระบบชลประทานจะมีโอกาสปรับปรุงระบบการผลิตเพื่อความมั่นคงทางอาหารและวิถีชีวิตได้ ในกรณีบ้านดงป่าตัน จังหวัดเชียงใหม่ เกษตรกรบ้านดงป่าตันมีที่ดินทำกินเพียงร้อยละ 35 การถือครองที่ดินเฉลี่ย 2.7 ไร่/ครัวเรือน ที่เหลือ (ร้อยละ 65) ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองหรือมีไม่เพียงพอต้องเช่าที่ดินทำกินอย่างน้อยที่สุด 1 ไร่ และมากที่สุด 14 ไร่ และจากการประเมินความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนเกษตรกรบ้านจอมแจ้ง (ความมั่นคงด้านอาหาร คะแนน 0-10) เกษตรกรผู้เข้าร่วมประชุมประเมินว่า ระดับความมั่นคงทางอาหารอยู่ในระดับ 7-8 เนื่องจาก มีปัญหาด้านการไม่มีที่ดิน (เกษตรกรที่ร่วมประชุม 28 คน มีที่ดิน 8 ไร่ และ 4 คนมีที่ดินไม่ถึง 10 ไร่ อีก 4 คน ไม่มีที่ดินทำกิน) สำหรับคนที่ไม่มีความมั่นคงทางอาหาร จะทำอาชีพเสริม เช่น รับจ้าง เพื่อให้ได้เงินมาซื้อข้าว และ/หรือใช้แรงงานแลกเปลี่ยนกับข้าวที่ได้รับ ตัวอย่างเช่น นาง จันทนา มีสมาชิกในครัวเรือน 5 คน เช่าที่นาหรือจ่ายเป็นผลผลิต ข้าวเปลือก 20 กระสอบ ประมาณ 600-700 กิโลกรัม นาย ธวัช มีสมาชิกในครัวเรือน 4 คน เช่าที่นา หรือแบ่งข้าวเปลือก 40 กระสอบเพื่อจ่ายเป็นค่าเช่า และ นาย ตีบ มีสมาชิกในครัวเรือน 2 คน เขาแรงงานไปช่วยคนอื่น ได้ข้าวเปลือก 600 กิโลกรัม ต้องซื้อข้าวเพิ่มอีก 300 กิโลกรัม (ซื้อข้าวเปลือกกิโลกรัมละ 9 บาท ข้าวสาร 25 บาท) เพื่อให้ข้าวกินเพียงพอตลอดทั้งปี

ประเด็นปัญหาของที่ดินคือ การกระจายการถือครองที่ดินที่ยังไม่เป็นธรรม และปัญหาอันเนื่องมาจากนโยบายด้านป่าไม้ กรณีบ้านพองหนีบ ซึ่งอัตราเฉลี่ยการถือครองที่ดินของครัวเรือน 25 ไร่ แต่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ การประเมินความมั่นคงทางอาหารอยู่ในระดับต่ำ เนื่องจากผลผลิตข้าวไม่พอกิน ครัวเรือนเกษตรกรกว่าร้อยละ 90 มีข้าวไม่พอกินตลอดปี พอกินเพียง 9 เดือน จึงต้องการรายได้เพื่อซื้อข้าวกิน แต่บางครัวเรือนซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ยังแก้ปัญหาโดยการทำหน่อไม้ดองไปแลกข้าวกับญาติในพื้นที่ทุ่ง ปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหารของชุมชนเกิดจากความไม่มั่นคงในที่ดิน ทำให้น้ำที่ดินไปกู้ยืมสถาบันการเงินในระบบไม่ได้ และซื้อขายไม่ได้ ต้องไปกู้ยืมแหล่งเงินกู้นอกระบบ ซึ่งเสียดอกเบี้ยร้อยละ 40-50 ทำให้มีความเสี่ยงสูงต่อการสูญเสียที่ดินทำกิน หากครัวเรือนเกษตรกรมีหนี้สูงถึง 500,000 บาท เนื่องจากไม่มีศักยภาพในการใช้หนี้ และหากต้องเผชิญกับความผันผวนของสภาพอากาศ และราคาผลผลิตตกต่ำ ก็ยิ่งซ้ำเติมให้ชุมชนเพิ่มมากขึ้น นอกจากนั้น ชุมชนยังขาดสิทธิและโอกาสในการเข้าถึงฐานทรัพยากรธรรมชาติ หรือการเข้าหาอาหารจากป่า ทั้งที่ชุมชนตั้งอยู่ติดกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เนื่องจากครัวเรือนและชุมชนไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ได้ ทำให้การเข้าถึงอาหารถูกจำกัดลง แหล่งทรัพยากรอาหารของชุมชน จึงมีเพียงพื้นที่อาหารรอบบ้าน และจากการซื้อในตลาดเป็นหลัก

ในขณะที่ บ้านหนองจาง ซึ่งเป็นบ้านที่อยู่ติดกับเขตอุทยานแห่งชาติ แต่เป็นพื้นที่ผ่อนปรน ทำให้ครัวเรือนบ้านหนองจางสามารถเก็บหาอาหารจากป่า เพื่อการบริโภค และการแปรรูปผลผลิตจากป่า เช่น

การทำนอไม้ดอง หรือนอไม้อัดปืบ เป็นต้น ซึ่งหากมีปัญหาข้าวไม่พอกิน ก็นำไปแลกข้าวเปลือกกับ เครื่องยาตีในหมู่บ้านอื่นๆ ได้ ช่วยผ่อนเบาปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหารไปได้บ้าง

กรณีบ้านผาเจริญ จังหวัดแม่ฮ่องสอน ก็เผชิญกับปัญหาเรื่องที่ดินซึ่งมีจำนวนจำกัด และไม่มี เอกสารสิทธิในที่ดินทำกิน ชุมชนมีการจัดการและมีกฎระเบียบห้ามซื้อขายที่ดินกับคนภายนอก และ ความจำกัดของขนาดการถือครองที่ดิน (เฉลี่ยครัวเรือนละ 6 ไร่) ทำให้ครัวเรือนในชุมชนต้องซื้อข้าวกิน โดยมีสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารและเครื่องดื่มต่อค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือน อยู่ที่ร้อยละ 54 โดย ต้องซื้อข้าวกินเป็นค่าใช้จ่าย 34 % ของค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือนในชุมชน

การต่อสู้เพื่อให้ได้เป็นเจ้าของที่ดิน เพื่อทำการผลิตการเกษตรของชุมชนคลองโยง จังหวัดนครปฐม เป็นอีกกรณีหนึ่งที่ถือได้ว่า ชุมชนได้ต่อสู้เพื่อสิทธิในการเข้าถึงความมั่นคงทางอาหาร กรณีคลองโยง เกิดขึ้นจากความผิดพลาดทางนโยบาย เนื่องจากชุมชนได้ที่ดินมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518 ตามนโยบายจัดหา ที่ดินทำกินให้แก่เกษตรกรของรัฐบาลในยุคนั้น ทำให้ชุมชนได้เช่าซื้อที่ดินและส่งเงินเข้าบัญชีกองทุน หมุนเวียนเพื่อจัดซื้อที่ดินเพื่อเกษตรกรของกรมส่งเสริมสหกรณ์การเกษตรมานานหลายทศวรรษ แต่เมื่อ นโยบายในปี พ.ศ. 2549 ที่ให้ส่งคืนที่ดินราชพัสดุที่อยู่ในมือของกรมส่งเสริมสหกรณ์ และกรมธนารักษ์ ดำเนินการจัดการให้เช่าพื้นที่โดยไม่ผ่านสหกรณ์การเช่าที่ดินคลองโยง และไม่มีระเบียบการเช่าว่าต้องเป็น เกษตรกร นโยบายดังกล่าว เป็นการส่งเสริมให้ที่ดินหลุดมือไปจากเกษตรกร ทั้งที่เกษตรกรในชุมชนได้ส่ง เงินคืนกองทุนอย่างต่อเนื่องมาอย่างยาวนาน ชุมชนคลองโยงได้ต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิของตนเอง และ เสนอระบบที่ดินในรูปแบบโฉนดชุมชน ซึ่งเป็นการจัดการที่ดินร่วมกันในรูปสหกรณ์ เป็นการจัดการที่ดิน อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม และการใช้ประโยชน์จากที่ดินเพื่อเกษตรกรรมเท่านั้น การถือครองที่ดินของ ชุมชนคลองโยงเฉลี่ยครัวเรือนละ 9 ไร่ ขนาดของที่ดินเล็กลง เนื่องจากมีการแบ่งมรดกภายในครัวเรือน การใช้ประโยชน์จากที่ดินมีความหลากหลายของระบบพืชที่ปลูกมากกว่าในอดีต มีการทำนาข้าว และ นา บัว รวมทั้งการผลิตพืชผักเป็นรายได้ ครัวเรือนในชุมชนพยายามสร้างเศรษฐกิจจากแปลงเกษตรของ ตนเอง ควบคู่กับการรับจ้างทั้งในชุมชนและนอกชุมชน รวมทั้งการมีอาชีพอื่น เช่น ค้าขาย ทำกิจการ ส่วนตัว หรือรับราชการ เป็นต้น

ในกรณีของชุมชนประมงพื้นบ้าน 4 ชุมชนในพื้นที่ศึกษา พบว่า การครอบครองปัจจัยการผลิตและ ที่อยู่อาศัยของทั้ง 4 หมู่บ้าน มีสัดส่วนที่แตกต่างกันไปตามฐานะของแต่ละครอบครัว กล่าวคือครอบครัวที่มี ฐานะรวยจะมีการถือครองที่ดินในอัตราส่วนที่สูงกว่าครอบครัวที่มีฐานะปานกลาง อย่างไรก็ตามพื้นที่ บ้านมดตะนอยจะมีความแตกต่างไปจากหมู่บ้านอื่น เนื่องจากบ้านมดตะนอยตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าชายเลน ซึ่ง ถูกจัดให้เป็นพื้นที่ป่าสงวนที่อยู่ภายใต้การดูแลของสำนักบริหารจัดการป่าชายเลน จังหวัดตรัง ด้วยเหตุนี้

ชุมชนจึงไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินและที่อยู่อาศัย ขณะที่พื้นที่บ้านน้ำราบก็พบว่ามีลักษณะปัญหาเดียวกันคือ พื้นที่ส่วนหนึ่งของหมู่บ้านที่เป็นชุมชนประมงพื้นบ้านที่อยู่บริเวณพื้นที่ชายฝั่งจะอยู่ภายใต้การดูแลของ สำนักบริหารจัดการป่าชายเลนเช่นกัน หากแต่พื้นที่ทั้งสองได้รับการอนุญาตให้ได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ สำหรับเป็นสิ่งก่อสร้างที่ไม่ถาวร เป็นพื้นที่สำหรับจอดเรือ และเป็นศูนย์การเรียนรู้เรื่องป่าชายเลนชุมชน ลักษณะเช่นนี้พบได้ในพื้นที่บ้านหน้าทับเช่นกัน เนื่องจากพื้นที่สำหรับจอดเรือของบ้านน้ำหน้าทับอยู่ในพื้นที่ ดินงอกใหม่และเป็นป่าชายเลนที่อยู่ในการดูแลของสถานีพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง แต่ชาวบ้านสามารถใช้ ประโยชน์สำหรับจอดเรือได้ สำหรับในส่วนของ การจับสัตว์น้ำและการใช้ประโยชน์จากป่าชายเลนต้อง พิจารณาไปตามระเบียบของกรมประมงและกรมทรัพยากรทะเลและชายฝั่ง ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง อย่างไรก็ตามในส่วน of พื้นที่ที่ปกขาวบ้านส่วนใหญ่ของทั้งสี่หมู่บ้านจะมีกรรมสิทธิ์ที่แสดงการครอบครอง ตามกฎหมาย กรรมสิทธิ์ในที่ดินเหล่านี้มีความผลต่อความมั่นคงด้านชีวิตและอาชีพของคนในชุมชนใน ระดับสูง เพราะถึงแม้จะไม่มี การขับไล่ชุมชนออกจากพื้นที่ แต่ก็ไม่สามารถที่จะสร้างหลักประกันที่จะรองรับ ถึงความชอบธรรมด้านสิทธิของชุมชนในการอยู่อาศัยและใช้ประโยชน์ในพื้นที่ได้อย่างยั่งยืน

3) แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร แหล่งน้ำเพื่อการเกษตรมีความสำคัญอย่างสูง เนื่องจากการผลิต อาหารจำเป็นต้องมีน้ำในการผลิต ดังเช่น บ้านหนองคู กำหนดตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารว่า ต้องมี แหล่งน้ำที่สามารถเข้าถึงได้ ในระบบการผลิตที่แตกต่างกัน เช่น ต้องมีสระน้ำขนาดกลาง ขนาด 35x15x3 เมตร หรือสระขนาดใหญ่ ขนาด 40x40x5 เมตร ขึ้นกับขนาดของแปลงทำการเกษตร การจัดการน้ำเพื่อ การเกษตรของครัวเรือนและชุมชนในพื้นที่ศึกษา พบว่า การผลิตทางการเกษตรโดยส่วนใหญ่อาศัยน้ำฝน มีแหล่งน้ำขนาดเล็กในไร่นาของเกษตรกร เช่น สระ บ่อบาดาล ฯลฯ หรือแหล่งน้ำตามธรรมชาติ ทั้งห้วย หนอง คลอง บึง ในชุมชน มีบางชุมชนที่มีระบบชลประทานของรัฐ ระบบการจัดการน้ำใช้ภูมิปัญญา ของชุมชนร่วมกัน

การจัดการน้ำของรัฐ ในกรณีพื้นที่ชลประทานทำให้ครัวเรือนเกษตรกรในพื้นที่รับน้ำสามารถทำ นาได้ปีละ 2 ครั้ง หรือปลูกพืชผักเชิงพาณิชย์ รวมทั้งการผลิตเชิงพาณิชย์ได้ตลอดทั้งปี เช่น ชุมชนคลอง โยง จังหวัดนครปฐม ชุมชนหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี บ้านกลางสูง จังหวัดขอนแก่น ดงป่าตัน จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พื้นที่การจัดการน้ำในระบบชลประทาน ก็มีปัญหาในเรื่องสิทธิของ ชุมชนในการจัดการน้ำ เนื่องจากชุมชนไม่ได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำ กรณีบ้านกลางสูง ซึ่งตั้งอยู่ ในเขตชลประทาน ร้อยละ 80 ของจำนวนพื้นที่หมู่บ้านสามารถรับน้ำจากระบบส่งน้ำได้ และทำการผลิตได้ ตลอดทั้งปี การส่งน้ำชลประทานมาให้ชาวบ้านเริ่มต้นในเดือนมกราคมเพื่อทำนาปรัง และจะปิดน้ำอีกครั้ง ในปลายเดือนเมษายน เพื่อให้เกี่ยวข้าวนาปรัง แล้วเปิดอีกครั้งในปลายเดือน มิถุนายน และจะปิดน้ำอีก ครั้งเดือนพฤศจิกายน รวมระยะเวลาที่ชลประทานส่งน้ำมาให้ชาวบ้านได้ทำการผลิตประมาณ 9 เดือน ใน

รอบ 12 เดือน แต่ในปีพ.ศ. 2547 ซลประทานไม่ปล่อยน้ำให้ทำนา โดยมีเหตุผลว่าน้ำในเขื่อนอุบลรัตน์มีน้อย แต่หากปีใดที่น้ำในเขื่อนมีปริมาณมาก น้ำก็ท่วมพื้นที่การเกษตรของชาวบ้าน ดังเช่น ปี พ.ศ. 2521 เกิดน้ำท่วมครั้งใหญ่ ร้อยละ 90 ของพื้นที่การเกษตรได้รับความเสียหาย ส่งผลให้ชาวบ้านเกิดความอดอยากในปี 2522 ปี 2523 และในปี พ.ศ. 2541 - 2542 น้ำก็ท่วมพื้นที่ข้าวนาปี อีกครั้ง ครั้นนี้ชาวบ้านไม่ได้เก็บเกี่ยวข้าวเลย ทำให้ต้องปลูกข้าวนาปรังทดแทน เหตุการณ์น้ำท่วมพื้นที่ติดต่อกัน 2 ปี ทำให้ชาวบ้านต้องเผชิญกับความไม่มั่นคงทางอาหาร

กรณีพื้นที่ทามกุดชาคิม จังหวัดสุรินทร์ก็เช่นเดียวกัน เดิมนั้นเกษตรกรสามารถทำนาในพื้นที่ทามได้ 3 แบบคือการทำนาปีหรือนาหนอง ซึ่งทำในพื้นที่ลุ่ม การทำนาข้าวไร่ในพื้นที่โนนหรือพื้นที่ดอน และการทำข้าวนาแซง หรือนาปรัง ซึ่งช่วงเวลาในการทำการผลิตจะแตกต่างกัน โดยการทำนาปี จะเริ่มในเดือนเมษายน และเก็บเกี่ยวในเดือนกันยายน-ตุลาคม การทำนาข้าวไร่ จะเริ่มในฤดูแล้ง และเริ่มหยอดข้าวในเดือนเมษายน เก็บเกี่ยวในเดือนสิงหาคม-กรกฎาคม โดยเกษตรกรจะปลูกร่วมกับพืชผักในไร่ ส่วนนาแซงจะเริ่มในเดือนกุมภาพันธ์ และเก็บเกี่ยวในเดือนกรกฎาคม แต่ผลของการสร้างพนังกั้นน้ำซึ่งเป็นนโยบายของรัฐ ที่กุดชาคิม เมื่อปี พ.ศ.2533 ทำให้การทำนาแซงและข้าวไร่นาทามของชาวบ้านตำบลกุดชาคิมต้องยุติไป เนื่องจากผลของพนังกั้นน้ำ ทำให้น้ำท่วมขังพื้นที่นานจนไม่สามารถทำนาแซงได้ ส่วนข้าวไร่นาทามก็ได้เลิกทำไปเช่นกัน เพราะการปรับพื้นที่โดยการใส่เทคโนโลยี เครื่องจักร รถไถขนาดใหญ่ ปรับพื้นที่ ที่เป็นที่โนน ที่ดอน ให้เป็นพื้นที่ราบจนต้องเปลี่ยนมาทำนาปี/นาหนอง พื้นที่กุดชาคิมในปัจจุบันจึงเหลือเพียงการทำนาปีเท่านั้น โดยเน้นการทำเพื่อขายและกินในครอบครัว ซึ่งจำเป็นต้องลงทุนสูง และพึ่งพิงภายนอกมากขึ้นในทุกๆ ด้าน ทั้ง เงินลงทุน ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง การปลูกข้าวโพด แดงโม แดงไทย ก็ปลูกลดน้อยลง เนื่องจากพื้นที่ถูกน้ำท่วมไปเกือบหมด จากเดิมที่มีคนปลูกผักที่ทำทุ่ม่อง ถึงทำอากรัษรวม 75 ครัวเรือน พื้นที่รวม 7 ไร่ ปัจจุบันเหลือคนปลูกผักแค่ 45 ครัวเรือน พื้นที่ 4 ไร่เท่านั้น พนังกั้นน้ำได้ทำลายฐานของของชุมชนกุดชาคิมไป โดยชุมชนไม่ได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำ

ชุมชนในพื้นที่ทามกุดชาคิม นั้น มี **การจัดการน้ำโดยชุมชน** ซึ่งเป็นการจัดการที่สอดคล้องกับระบบนิเวศเดิมของลำน้ำมูล มีระบบการไหลหรือทางน้ำที่ไหลเข้าและไหลออกจากกุดชาคิมตามลักษณะภูมิศาสตร์ของพื้นที่ทั้งในเขตพื้นที่ทุ่งและเขตพื้นที่ทาม ในเขตพื้นที่ทุ่ง ซึ่งเป็นเขตพื้นที่สำหรับทำนาทุ่ง / นาปี อยู่ทางทิศใต้ของกุดชาคิม น้ำที่ไหลเข้ากุดชาคิมจะเป็นน้ำฝน ไหลจากพื้นที่นาทุ่งไปตามคลอง สอง ทั้งที่เป็นของธรรมชาติ และคลองที่ชาวบ้านช่วยกันขุด เพื่อระบายน้ำจากนาทุ่งให้ไหลลงกุดชาคิม มีด้วยกัน 7 ทาง เขตพื้นที่ทาม จะอยู่บริเวณรอบพื้นที่กุดชาคิม ทั้งทางด้านทิศเหนือติดกับลำน้ำมูล ทางทิศตะวันตกและทิศตะวันออก ซึ่งมีลักษณะภูมิณีเวศน์ที่หลากหลาย สลับซับซ้อน ทั้งที่มีลักษณะเป็นป่าบุง ป่าทาม ป่าโคก เป็นโนน ดอน กุด หนอง ฮอง ปาก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ใช้ปลูกข้าวนาทามเลี้ยงสัตว์และหา

ปลา หาทะกอบของปลา เพื่อการดำรงชีพและเป็นรายได้ในครัวเรือน ในพื้นที่ดังกล่าวมีทางน้ำที่ไหลเข้าและไหลออกกุดชาติคิมทั้งที่เป็นน้ำฝน น้ำแก่ง และน้ำมูล มีด้วยกัน 10 ทาง

ระบบการจัดการน้ำโดยชุมชนในภาคเหนือ หรือระบบเหมืองฝายของชุมชน บ้านปางหมู ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน มีระบบการจัดการน้ำ โดยชุมชนร่วมกันสร้าง ทั้งการสร้างฝาย เช่น ฝายนาคกพาย ฝายนาทุงกองมู ฝายนามไม้คี่ ฝายนายปายเก็ง เพื่อทอนน้ำเข้าเหมืองนาของเกษตรกร ถ้าเหมืองนาคกพายเพื่อรองรับน้ำฝนจากฝายนาคกพาย เข้าสู่ทุ่งนาของเกษตรกรเพื่อทำการเกษตร สภาพคดโค้งไปตามที่นาของเกษตรกร มีน้ำไหลตลอดปี ทำการเกษตรได้ทุกฤดูกาล และมีอ่างเก็บน้ำห้วยฝายคอบ ซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่กรมชลประทานได้จัดสร้างขึ้น เพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในการทำการเกษตรในช่วงหน้าแล้ง

5.3 มิติทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและสิทธิในระบบการค้าอาหาร

ครัวเรือนและชุมชนในชนบทในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก บางชุมชนกลายเป็นชุมชนกึ่งเมือง แม้จะมีฐานด้านการเกษตร และมีฐานทรัพยากรธรรมชาติสำหรับการหาอาหาร แต่วิถีชีวิตของคนในชุมชน มีหลากหลายลักษณะ ครัวเรือนในชุมชนมีทั้งที่เป็นเกษตรกร เป็นกึ่งเกษตรกรกึ่งรับจ้าง หรือเป็นแรงงานรับจ้าง ดังเช่นชุมชนคลองโยง อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นชุมชนเกษตรที่อยู่ในเขตชานเมืองกรุงเทพมหานคร หรือในเขตปริมณฑล ความมั่นคงทางอาหารอยู่ที่ฐานรายได้ของครัวเรือนเป็นหลัก เช่นเดียวกับครัวเรือนเกษตรกรที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ข้าวไร่ ชาวสวนยางพารา เป็นต้น ซึ่งมีรายได้จากผลผลิตทางการเกษตร รวมถึงชาวประมงพื้นบ้าน ซึ่งพึ่งพิงฐานทรัพยากรทะเลและชายฝั่งในฐานะแหล่งเศรษฐกิจของครัวเรือน ความมั่นคงทางอาหารอยู่ที่การขายผลผลิตเพื่อจะมีรายได้มาเป็นค่าใช้จ่ายด้านอาหาร

ความมั่นคงทางอาหารจึงมีปฏิสัมพันธ์โดยตรงกับมิติทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชน การมีรายได้เพื่อซื้ออาหารกลายเป็นความจำเป็นพื้นฐาน การเข้าถึงอาหารของครัวเรือนและชุมชนจึงต้องพึ่งพิงระบบตลาดทั้งในและนอกชุมชน เป็นหลัก ตลาดเข้ามามีบทบาทอย่างสูงในวิถีชีวิตของชุมชน ควบคู่กับการขยายตัวของการค้า และห้างค้าปลีกขนาดใหญ่ หรือร้านสะดวกซื้อต่างๆ การซื้ออาหารเพื่อบริโภคมีสูงมาก การเก็บข้อมูลครัวเรือนสมาชิกสหกรณ์คลองโยง จำนวน 85 ครอบครัพบพบว่า ค่าใช้จ่ายด้านอาหารเป็นเงินถึง 9,579,840 บาทต่อปี หรือเฉลี่ยครัวเรือนซึ่งมีสมาชิกประมาณ 5-7 คน มีค่าใช้จ่ายประมาณ ครัวละ 9,000-10,000 บาท ต่อเดือน ในขณะที่บางครัวเรือนอาศัยอาหารจากนา สวนหลังบ้าน และแหล่งน้ำในชุมชน มาช่วยลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือนไปบ้าง ดังนั้นความมั่นคงทางอาหารจึงต้องคำนึงถึงการมีรายได้จากระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรมที่เพียงพอ การแก้ปัญหาเรื่องหนี้สิน และสร้างหลักประกันในที่ดินทำกิน

5.3.1 ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในมิติทางเศรษฐกิจและสิทธิในระบบอาหาร

การวัดความมั่นคงทางอาหารในมิติทางเศรษฐกิจและสิทธิในระบบอาหาร มีองค์ประกอบของตัวชี้วัดในหลายรูปแบบ ดังนี้

1. การดูการกระจายผลผลิตจากไร่นาของครัวเรือนและชุมชน หรือวัดจากรายจ่ายค่าอาหารของครัวเรือน โดยดูจากสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารต่อค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือนเกษตรกร
2. การวัดจากรายได้ของครัวเรือน เป็นการวัดความมั่นคงทางอาหารจากฐานรายได้ และการเข้าถึงอาหารของครัวเรือนเกษตรกรและชุมชน รายละเอียดขององค์ประกอบตัวชี้วัด มีดังนี้
 - การวัดภาวะเศรษฐกิจของครัวเรือน โดยดูความสมดุลทางเศรษฐกิจของครัวเรือน รายได้ รายจ่าย หนี้สิน และการออม
 - แหล่งที่มาของรายได้ที่หลากหลาย มีรายได้หลัก รายได้เสริม
 - มีนโยบายสร้างหลักประกันในการดำรงชีพของครัวเรือน ผ่านมาตรการต่างๆ ของรัฐ เช่น นโยบายราคา ระบบประกันต่างๆ หรือหลักประกันความมั่นคงในสภาพการจ้าง สำหรับครัวเรือนที่มีอาชีพรับจ้างควบคู่กับการทำการเกษตร เป็นต้น
3. การเข้าถึงอาหารในระบบตลาด โดยพิจารณาจาก
 - การมีแหล่งซื้ออาหารหรือตลาดที่หลากหลาย
 - มีระบบการกระจายอาหารที่หลากหลาย ผ่านระบบตลาดที่เป็นธรรมและเกื้อกูลกันระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภค
 - มีระบบตลาดของชุมชนที่ครัวเรือนและชุมชนสามารถกำหนดมาตรฐานเองได้

5.3.2 สถานะความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสิทธิในระบบการค้าอาหาร

1) การกระจายผลผลิตในไร่นาของครัวเรือนเกษตรกรและชุมชน เศรษฐกิจของครัวเรือนที่อยู่บนฐานการผลิตใน 2 ลักษณะ คือการผลิตเพื่อการบริโภค และการผลิตเชิงพาณิชย์ ทำให้ครัวเรือนและชุมชนมีความหลากหลายของพืชอาหารในการบริโภคมากขึ้น และทำให้ครัวเรือนมีความมั่นคงทางอาหารเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน งานศึกษาในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า การผลิตของครัวเรือนและชุมชน ได้มีส่วนให้อาหารของครัวเรือนมีเพียงพอสำหรับการบริโภค และมีความหลากหลายเพิ่มมากขึ้น การกระจายผลผลิตของพืชที่ครัวเรือนในชุมชนบ้านแม่สุริน จังหวัดแม่ฮ่องสอน ในปี พ.ศ. 2552 พบว่า มีการกระจายผลผลิตของพืชที่ครัวเรือนเพาะปลูกจำนวน 25 ครอบครั้ว ได้มีการจัดการผลผลิตโดยการเก็บไว้กินเองร้อยละ 28 ไว้จำหน่ายร้อยละ 65.60 เก็บไว้เป็นเชื้อพันธุ์ร้อยละ 5.4 และเก็บไว้สำหรับการแปรรูปร้อยละ 1 โดยมีพืชที่ผลิตประมาณ 6 ชนิดและมีการกระจายผลผลิตดังตาราง

ตารางที่ 17: สัดส่วนการกระจายผลผลิตพืชที่เพาะปลูก ของกลุ่มตัวอย่างบ้านแม่สุริน

ที่	พืชที่ผลิต	จำนวนที่ ผลิตได้ กก.	กิน%	ขาย%	ทำพันธุ์%	แปรรูป%
1	ข้าว	109,726	66	23.1	10.9	-
2	ถั่วเหลือง	37,439	4.61	87.3	6.15	1.92
3	กระเทียม	15,100	15.7	74.5	9.6	-
4	ข้าวโพด	725	-	100	-	-
5	งา	96,700	8.33	83.33	5	3.33
6	พืชผัก	2,425	66.66	33.33	-	-

ที่มา: กิตติศัพท์ วันทา, 2553

ลักษณะการผลิตเช่นนี้เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ หรือการทำสวนหลังบ้าน กรณีบ้านป่าตอง จังหวัดมหาสารคาม ชาวบ้านป่าตองเริ่มฟื้นฟูสวนหลังบ้านให้เป็นแหล่งอาหาร โดยเน้นการปลูกทั้งพืชอายุสั้นและยาว ที่ขาดไม่ได้คือพริก มะละกอ (ทำส้มตำ) และมะเขือขื่น (กินกับลาบปลา) แต่พืชอาหารเหล่านี้ชาวบ้านไม่ได้ปลูกทุกบ้าน เพราะขอกันกินได้ หากมีมากๆ ก็มักจะเก็บแบ่งกันโดยไม่ต้องขอ เพราะว่าถ้าปล่อยให้ไว้ก็เน่าเสีย ส่วนกระชายมีทุกบ้าน เพราะปลูกง่ายไม่ต้องดูแลรักษามากนัก หากพิจารณาพืชอาหารในสวนเหล่านี้ ก็เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน และแบ่งปันเพื่อนบ้าน แต่หากต้องการสร้างรายได้ ก็อาจจะต้องเพิ่มปริมาณการปลูก อย่างไรก็ตามพืชสวนหลังบ้านเหล่านี้ ชาวบ้านไม่ค่อยขายให้คนในหมู่บ้าน ส่วนมากขอไปกินก็ให้ แต่ถ้าขอไปขายก็ไม่ขาย โดยให้เหตุผลว่า “มีน้อย เอาไว้กิน” เช่นเดียวกับการปลูกผักทั้งในสวนหลังบ้าน และหัวไร่ปลายนาของบ้านหนองคู อำเภอนวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคามก็เช่นกัน ครัวเรือนร้อยละ 70 ของชุมชนมีการปลูกพืชผักไว้บริโภคในครัวเรือน ทั้งมีการปลูกข้าวไว้เพื่อกินเป็นหลัก

ในขณะที่ชุมชนหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี มีการปลูกผักเพื่อการบริโภคตลอดทั้งปี จำนวนผักที่ปลูกในชุมชนมีประมาณ 42 ชนิด และมีผักที่ปลูกในฤดูฝนประมาณ 58 ชนิด ปลูกในฤดูหนาว 31 ชนิด และฤดูร้อน จำนวนประมาณ 20 ชนิด ซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นผักพื้นฐาน เช่น ตะไคร้ ข่า มะนาว มะกรูด ยี่ห่วย มะรุม มะเขือเปราะ มะเขือพวง เป็นต้น และมีบางส่วนเป็นผักทั่วไป เช่น ถั่วฝักยาว แตงกวา บวบ ชะอม เป็นต้น ผักบางชนิดปลูกไว้กิน และมีจำหน่าย เช่น พริก ข้าวโพดฝักอ่อน เป็นต้น และปลูกพืชไร่ เช่น อ้อย มันสำปะหลัง ไว้เพื่อขายเป็นรายได้ของครอบครัว

การปลูกผักกินเอง กลายเป็นวิธีการเพื่อลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือนในชุมชนคลองโยง จังหวัดนครปฐม เมื่อรายจ่ายในครัวเรือนเพิ่มสูงขึ้น ครัวเรือนในชุมชน ทั้งครอบครัวแรงงานรับจ้างทั้งในและนอกชุมชน ครอบครัวเกษตรกร ครอบครัวกึ่งเกษตรกรทั้งรับจ้าง ครอบครัวเกษตรกรมีฐานะ และมีหลายอาชีพในครัวเรือน ซึ่งถือเป็นคนชั้นกลางระดับล่างของชุมชน ล้วนแต่ปลูกผักสวนครัวไว้เพื่อการบริโภค ทั้งนี้เพื่อลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ทั้งยังมีผักที่ปลอดสารพิษบริโภค วิธีการผลิตเพื่อกิน แม้จะไม่ได้มีมูลค่าจำนวนมากนัก แต่ได้ช่วยผ่อนเบาภาระค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครอบครัวในชุมชนไปได้บ้าง

2) สัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหาร

การเก็บข้อมูลครัวเรือนสมาชิกสหกรณ์คลองโยง จำนวน 85 ครอบครัวพบว่า ค่าใช้จ่ายด้านอาหารเป็นเงินถึง 9,579,840 บาทต่อปี หรือเฉลี่ยครัวเรือนซึ่งมีสมาชิกประมาณ 5-7 คน มีค่าใช้จ่ายประมาณครอบครัวละ 9,000-10,000 บาท ต่อเดือน ในขณะที่บางครัวเรือนอาศัยอาหารจากนา สวนหลังบ้าน และแหล่งน้ำในชุมชน มาช่วยลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือนไปบ้าง ดังนั้นความมั่นคงทางอาหารจึงต้องคำนึงถึงการมีรายได้จากระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรมที่เพียงพอ การแก้ปัญหาเรื่องหนี้สิน และสร้างหลักประกันในที่ดินทำกิน

สัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารใน 4 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่และเชียงราย จากการเก็บข้อมูลครัวเรือน พบว่า ค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือนมีสัดส่วนที่แตกต่างกัน ร้อยละ 40.8 มีสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหาร 31-50 % ร้อยละ 31.2 มีสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารไม่เกิน 30% และร้อยละ 28 มีสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหาร 51-80 % ดังตาราง

ตารางที่ 18 ค่าใช้จ่ายเพื่อซื้ออาหารเป็นสัดส่วนเท่าใดของรายจ่ายของครัวเรือนทั้งหมด

ค่าใช้จ่ายเพื่อซื้ออาหารเป็นสัดส่วนเท่าใดของรายจ่ายของครัวเรือน	จำนวน (n=125)	ร้อยละ (%)
ไม่เกิน 30 %	39	31.2
31-50 %	51	40.8
51-80 %	35	28.0
รวม	125	100.00

ที่มา : พฤษัช ยิบมันตะศิริและคณะ, 2553

3) ความมั่นคงทางอาหารวัดจากรายได้

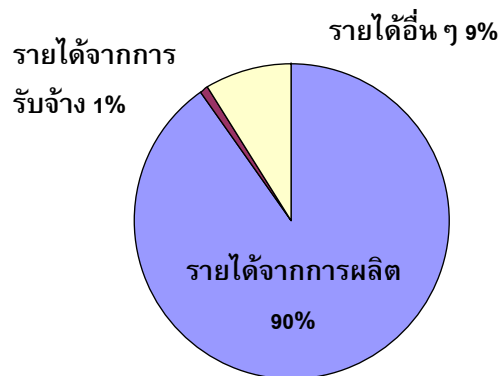
งานศึกษาด้านรายได้และรายจ่ายของครัวเรือนในชุมชนคลองโยง ซึ่งเป็นชุมชนใกล้กรุงเทพฯ พบว่า รายได้เฉลี่ยต่อหัวต่อเดือนของครัวเรือนในชุมชน ประมาณ 6,278 บาท ซึ่งสูงกว่าเส้นความยากจน และมีการทำอาชีพที่หลากหลาย ทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร ชีวิตการบริโภคเปลี่ยนไปมาก เพราะต้องเดินทางเข้าเมืองและพึ่งพิงกับการซื้ออาหารเพื่อการบริโภค ในด้านหนี้สิน พบว่าชาวคลองโยงมีหนี้สินเฉลี่ยครัวเรือนละ 94,375 บาท และจำนวน 50 ครอบครัวยังมีหนี้สินมากกว่าเงินออม เฉลี่ยแล้วมีหนี้สินสุทธิ 49,771 บาท (อภิชาติ สถิตนิรมัยและคณะ อ้างในประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2553) ภาวะเช่นนี้ทำให้ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนอยู่ในระดับไม่มั่นคง

การศึกษาสถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนชาวสวนยางในจังหวัดกระบี่ พบว่า ความมั่นคงทางอาหารของชาวสวนยาง ขึ้นกับรายได้จากการขายยางเป็นหลัก ครัวเรือนมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเป็นเงินเฉลี่ย 6,000 กว่าบาทต่อเดือน และมีหนี้สินมากกว่าเงินออม เป็นเงินเฉลี่ย 110,214 บาทต่อครอบครัว และรายจ่ายค่าอาหารเป็นจำนวน 30% ของรายจ่ายทั้งหมดในครัวเรือน รายรับและรายจ่ายของครัวเรือนกลุ่มตัวอย่าง 41 ครอบครัวยัง มีรายละเอียดรายรับ รายจ่าย ตามแผนภาพ

แผนภาพที่ 11: แสดงรายรับ-รายจ่ายของครัวเรือนในชุมชนชาวสวนยาง

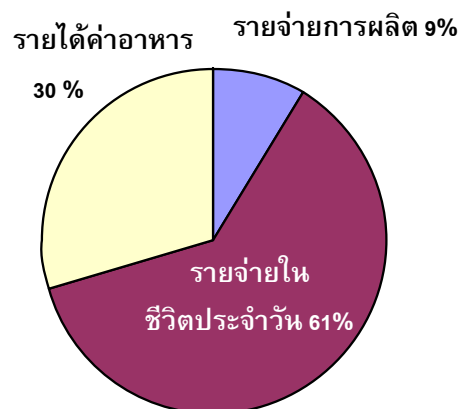
รายได้ครอบครัว

- รายได้ของครอบครัวเฉลี่ย 27,434 บาท/เดือน
- เป็นรายได้จากการผลิต 24,751 บาท/เดือน
- เป็นรายได้จากการรับจ้าง 270 บาท/เดือน
- เป็นรายได้อื่นๆ อีก 2,413 บาท/เดือน

รายจ่ายครอบครัว

- รายจ่ายของครอบครัวเฉลี่ย 21,321 บาท/เดือน
- เป็นรายจ่ายจากการผลิต 1,899 บาท/เดือน
- เป็นรายจ่ายในชีวิตประจำวัน 13,080 บาท/เดือน
- เป็นรายจ่ายค่าอาหาร 6,342 บาท/เดือน

ที่มา: นางพงศ์ พัฒนพันธ์ชัยและคณะ, 2553

ความเสี่ยงของความมั่นคงทางอาหารที่ขึ้นกับรายได้ ที่มาจากการผลิตทางการเกษตรเชิงเดี่ยว เช่นสวนยาง สวนปาล์ม เป็นต้น ทำให้วิถีความมั่นคงทางเศรษฐกิจขึ้นกับราคาผลผลิตทางการเกษตร แต่เพียงอย่างเดียว ในปัจจุบันราคายาง หรือปาล์ม ยังมีราคาดี แต่ในอนาคตเมื่อมีการปลูกเพิ่มมากขึ้นทั่วประเทศ ความผันผวนของราคาอาจเกิดขึ้นได้ การสร้างฐานอาชีพที่หลากหลาย หรือการปลูกพืชที่หลากหลายอาจเป็นการลดความเสี่ยงของครัวเรือน และสร้างความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนควบคู่กับการสร้างมั่นคงทางเศรษฐกิจของภาคเกษตร จะทำให้ชุมชนมีความมั่นคงเพิ่มมากขึ้น

ในกลุ่มประมงพื้นบ้าน ซึ่งความมั่นคงทางอาหารอยู่ความสมบูรณ์ของทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่ง เนื่องจากเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนและชุมชน พบว่า รายได้ของครัวเรือนชาวประมงพื้นบ้านกรณีบ้านมดตะนอย จังหวัดตรัง มีรายได้ต่อหัวของครัวเรือนฐานะปานกลางเฉลี่ย ประมาณ 1,042 บาทต่อเดือน และครัวเรือนฐานะยากจน มีรายได้ต่อหัวเฉลี่ยประมาณ 632 บาทต่อเดือน แต่ชุมชนมีการผลิตเพื่อการบริโภคควบคู่กัน ความมั่นคงทางอาหารจึงอยู่ที่การผลิตเพื่อการบริโภค ควบคู่กับการผลิตเพื่อขาย มูลค่าการผลิตเพื่อบริโภคคิดเป็นร้อยละ 15 ของมูลค่าการผลิตเพื่อการขาย อย่างไรก็ตาม ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนยังอยู่ในภาวะเสี่ยง เนื่องจากรายได้ต่ำ (มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน, 2553) และอยู่ในพื้นที่ที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินและที่อยู่อาศัย มีอาชีพจากการทำประมงเป็นอาชีพหลัก และรับจ้างนอกหมู่บ้านและต่างประเทศ เพื่อนำมาจุนเจือเศรษฐกิจของครัวเรือน

ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนประมงพื้นบ้านอยู่ที่ความสมบูรณ์ของทรัพยากรทางทะเล ดังนั้นนโยบายและกฎหมายต้องเอื้ออำนวยต่อการอนุรักษ์ทรัพยากร เช่น การเข้มงวดกับการห้ามใช้เครื่องมือประมงที่ผิดกฎหมายในการจับสัตว์น้ำ หรือปัญหาอันเกิดจากอวนรุน อวนลาก เป็นต้น ในระดับท้องถิ่นข้อบัญญัติท้องถิ่นในเรื่องการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง เช่นที่บ้านสระบัว มีส่วนในการสนับสนุนให้องค์กรชุมชนมีบทบาทในการอนุรักษ์ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล อันจะนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ

4) การเข้าถึงอาหารในระบบตลาด

งานศึกษาในหลายชุมชนพบว่า ครัวเรือนในชุมชนซื้ออาหารเพื่อการบริโภคทุกครัวเรือน และการเข้าถึงตลาดเป็นไปอย่างสะดวกมากขึ้น มีตลาดหลายรูปแบบให้ซื้อหาอาหารได้ เช่น ร้านค้าในชุมชน รถเร่ขายอาหาร ตลาดนัดในชุมชน ตลาดในเมือง หรือรวมไปถึงร้านค้าสะดวกซื้อที่ตั้งอยู่ในเขตเมือง และห้างสรรพสินค้าที่มีซูเปอร์มาร์เกตขายอาหารซึ่งมีบทบาทมากขึ้น เช่นเดียวกับระบบอาหารที่อยู่ในมือผู้ประกอบการรายใหญ่มากขึ้น และนับวันจะเข้าแทนที่เกษตรกรรายย่อย โดยการควบคุมกลไก

การผลิต นับแต่เมล็ดพันธุ์ หรือพันธุ์สัตว์ ปัจจัยการผลิต และมาตรฐานการผลิต รวมถึงการกระจายและการจำหน่ายอาหารแบบครบวงจร การโฆษณาโดยใช้เรื่องมาตรฐานความปลอดภัยของอาหารมาเป็นเครื่องมือที่ทำให้ผู้บริโภคหันมาซื้อผลิตภัณฑ์ของตน ในขณะที่เกษตรกรรายย่อยซึ่งไม่มีทุนมากนัก จะต้องเข้าสู่พื้นที่แห่งการแข่งขันทางการตลาด ระบบอาหารที่ยืนอยู่บนฐานความไม่เท่าเทียมนี้ ทั้งเกษตรกรรายย่อยมีบทบาทเพียงถูกจ้างในไร่นาของตนเองและผู้บริโภคมีบทบาทเป็นเพียงผู้ซื้อเท่านั้น ยังไม่มีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายในด้านระบบอาหารอย่างเป็นทางการ

ชุมชนในพื้นที่ศึกษา เช่น บ้านแมด บ้านสอง จังหวัดมหาสารคาม มีความเห็นว่า ชุมชนควรมีบทบาทในการกำหนดมาตรฐานของอาหารที่นำมาขายในชุมชน รวมทั้งมีบทบาทในการกำกับควบคุมติดตาม หรือกำหนดนโยบายของตลาดในท้องถิ่น ซึ่งหมายถึงความต้องการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายอาหารในท้องถิ่นของตนเอง รวมทั้งสิทธิในการรับรู้ข้อมูลที่มาของอาหารที่นำมาขายในตลาด เพื่อให้ผู้บริโภคได้มีสิทธิในการตัดสินใจที่จะเลือกซื้อหรือไม่ซื้อ

อย่างไรก็ตาม มีหลายชุมชนที่พยายามจัดทำตลาดท้องถิ่นขึ้น ครั้วเรือนและชุมชนนำผลผลิตและสินค้าแปรรูปที่ผลิตได้เองมาจำหน่าย และโดยส่วนใหญ่จะเน้นผลผลิตจากระบบการผลิตที่ไม่ใช้สารเคมีหรือเป็นผลผลิตจากระบบเกษตรอินทรีย์ หรือจากธรรมชาติ ความริเริ่มเหล่านี้ ได้เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ทั้งในระดับชุมชน (ซึ่งเป็นวัฒนธรรมเดิมของชุมชน) ระดับอำเภอ และระดับจังหวัด การพัฒนาตลาดในระบบนี้ ต้องการให้เกิดการสื่อสารกับผู้บริโภค เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล ความรู้ และทำให้เกิดความสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภค ตลาดลักษณะเช่นนี้ เกิดขึ้น ในจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดยโสธร หรือแม้แต่ในกรุงเทพมหานคร ฯลฯ และ แม้ว่าจะเป็นกลุ่มเล็กๆ แต่ก็ถือเป็นทางเลือกหนึ่งทั้งของผู้ผลิตและผู้บริโภคในสังคมไทย

5.4 การเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ

ความปลอดภัยด้านอาหารและโภชนาการ กำลังเป็นประเด็นสำคัญ ด้วยความเปลี่ยนแปลงของสังคมในชนบททั้งกระบวนการผลิตที่ใช้สารเคมีทางการเกษตร หรือในกระบวนการแปรรูป และจัดจำหน่ายอาหาร รวมทั้งความเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมผู้บริโภค เป็นการบริโภคอาหารที่ไม่ได้มาจากการผลิตภายในชุมชน ทำให้ครั้วเรือนและชุมชนมีความกังวลใจ ไม่แน่ใจกับอาหารที่ตนเองซื้อกินมากนัก จากการสอบถามกลุ่มตัวอย่างในงานศึกษาตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารที่บ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า กลุ่มเป้าหมายร้อยละ 89 ไม่มั่นใจในอาหารที่ซื้อมาบริโภคว่ามีความปลอดภัยมากนักน้อยเพียงใด เนื่องจากไม่รู้แหล่งที่มา ไม่เคยเห็นขั้นตอนการผลิตของอาหาร และบางครั้วเรือนของชุมชนคลองโยง มี

ความระมัดระวังการบริโภคอาหารจากตลาดนัดหรืออาหารถุงพลาสติก โดยเห็นว่าอาจมีอันตรายต่อสุขภาพจากถุงพลาสติก บางคนเห็นว่า คุณภาพของอาหารอาจไม่ดีนัก ทำกินเองจะดีกว่า บางครอบครัวหันมาปลูกผักกินเอง ด้วยตระหนักถึงยาฆ่าแมลง

5.4.1 ตัวชี้วัดการเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ

ตัวชี้วัดการเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ จึงมีความสำคัญมากขึ้นในโลกยุคปัจจุบัน โดยตัวชี้วัดเป็นการวัดความปลอดภัยด้านอาหารและโภชนาการ ซึ่งในรายละเอียดของตัวชี้วัดนั้น นอกจากการวัดในด้านสุขภาพแล้ว ยังมีองค์ประกอบอื่นๆ ดังนี้

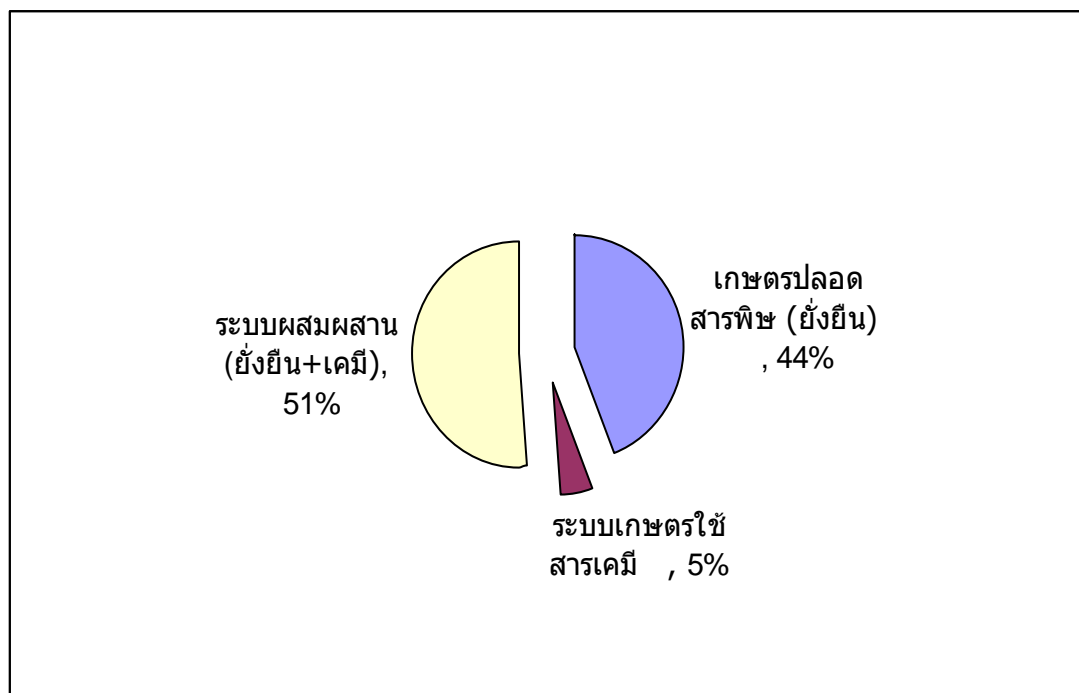
- 1) กระบวนการผลิต ต้องเป็นกระบวนการไม่ใช้สารเคมี ทั้งในการผลิต การแปรรูป และบรรจุภัณฑ์ หรือในกระบวนการจัดจำหน่าย
- 2) แหล่งที่มาของอาหาร โดยพิจารณาจากการมีข้อมูลของแหล่งที่มาของอาหาร และกระบวนการผลิต เพื่อประกอบการตัดสินใจในการเลือกซื้อ
- 3) ในด้านสุขภาพ พิจารณาจากโรคที่คนในครัวเรือนและชุมชนเป็นซึ่งเกี่ยวข้องกับการบริโภคอาหาร เช่น โรคขาดสารอาหาร โรคอ้วน โรคเรื้อรัง เช่น เบาหวาน เกาต์ ความดัน เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมถึงโรคที่เกี่ยวข้องกับการใช้สารเคมีทางการเกษตรอีกด้วย
- 4) การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารด้านการบริโภค การมีข้อมูล ความรู้อย่างสม่ำเสมอที่เกี่ยวกับการบริโภคอาหารที่ปลอดภัย หรือโภชนาการอาหาร

5.4.2 สถานะการเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ

1) กระบวนการผลิตที่ไม่ใช้สารเคมี

กระบวนการผลิตทางการเกษตรโดยส่วนใหญ่ของชุมชนในพื้นที่ศึกษา ยังเน้นกระบวนการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก ทั้งปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดวัชพืช และสารเคมีกำจัดศัตรูพืช โดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีการผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้น มีความพยายามที่จะพึ่งตนเองให้มากขึ้น โดยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการผลิตแบบไม่ใช้สารเคมี เป็นแบบผสมระหว่างการใช้ปุ๋ยเคมีและปุ๋ยอินทรีย์ ดังเช่นกรณีการผลิตพืชเศรษฐกิจในบ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน จากการเก็บข้อมูลของกลุ่มเป้าหมาย 45 ครัวเรือน ที่มีการผลิตอาหาร ซึ่งได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง กระเทียม งา พืชผัก และไม้ผล พบว่ามีระบบการผลิต ที่สามารถแบ่งได้ เป็น 3 ระบบ คือ ระบบเกษตรปลอดสารพิษ (ยังยืน) ระบบเกษตรใช้สารเคมี และระบบผสมกัน (ยังยืน+เคมี) ซึ่งสามารถประมวลเป็นสัดส่วนได้ดังนี้

แผนภาพที่ 12 : สัดส่วนระบบการผลิตพืชเศรษฐกิจบ้านปางหมู

ที่มา: วาสนา เกษอินทร์และคณะ, 2553

สัดส่วนของระบบการผลิตที่มากที่สุด คือ ระบบผสมกันระหว่างการใช้สารเคมี กับการผสมระหว่างปุ๋ยเคมีและปุ๋ยอินทรีย์ จำนวน 20 ครัวเรือน คิดเป็น 51 % รองลงมา ระบบเกษตรปลอดสารพิษ (ยังยืน) มีจำนวน 17 ครัวเรือน คิดเป็น 44 % และ ระบบเกษตรใช้สารเคมี มีจำนวน 2 ครัวเรือน คิดเป็น 5 % ของครัวเรือนกลุ่มเป้าหมาย เช่นเดียวกับการใช้ปัจจัยการผลิตในชุมชน ในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ที่ยังใช้ปุ๋ยผสมกันระหว่างปุ๋ยเคมีและปุ๋ยอินทรีย์ ดังตาราง

ตารางที่ 19: การใช้ปัจจัยการผลิตดังต่อไปนี้ในการเพาะปลูกข้าว (ร้อยละ)

ปัจจัยการผลิต	ไม่ได้ปลูกข้าว	ใช้	ไม่ใช้
ปุ๋ยเคมี	25 (20.0)	82 (65.6)	18 (14.4)
ยาปราบศัตรูพืช	25 (20.0)	80 (64.0)	20 (16.0)
ปุ๋ยคอก	25 (20.0)	57 (45.6)	43 (34.4)
ปุ๋ยหมัก	25 (20.0)	43 (34.4)	57 (45.6)

ที่มา : พฤษัช ยิบมันตะศิริและคณะ, 2553

2) **ความปลอดภัยด้านอาหารและคุณค่าทางโภชนาการ** การผลิตเพื่อการบริโภค และใช้วัตถุดิบในท้องถิ่น ทำให้เกิดความมั่นใจในความปลอดภัยด้านอาหารและคุณค่าทางโภชนาการ เนื่องจากมีข้อมูล และสามารถรับรู้กันได้ แต่เมื่อการเข้าถึงอาหารผ่านการซื้อจากตลาด ไม่ทราบแหล่งที่มา ทำให้ไม่มีความมั่นใจในด้านความปลอดภัยของอาหาร งานสำรวจเส้นทางการอาหารของบ้านโนนยาง ซึ่งทำการสำรวจโดยกลุ่มเกษตรกร โดยเฉพาะกลุ่มแม่บ้านบ้านโนนยาง ร่วมกับนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยของแก่นพบว่า ผัก ปลา ที่มาขายในชุมชน ทั้งในร้านค้า รถเร่ เป็นสินค้าที่มาจากหลายพื้นที่ในภูมิภาค เช่น ปลาจากฟาร์มที่อำเภอภักดีชุมพล ไข่ไก่มาจากมุกดาหาร แดงกวา มาจากจังหวัดร้อยเอ็ด พริกมาจากศรีสะเกษ เป็นต้น ซึ่งจากการติดตามไปถึงแหล่งผลิต พบว่ากระบวนการผลิตในสารเคมีในกระบวนการผลิตอย่างมาก นอกจากมะละกอที่ใช้เฉพาะปุ๋ยเคมี ขณะเดียวกันก็มีปัญหาเรื่องความสะอาดทั้งในกระบวนการเลี้ยง และกระบวนการแปรรูป (เครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลื่อยไสกร, 2553)

สิ่งที่พบเห็นสอดคล้องกับการตรวจสอบความปลอดภัยด้านอาหาร ซึ่งดำเนินการโดยมูลนิธิเพื่อผู้บริโภค ร่วมกับสถาบันทางวิชาการทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ในปี พ.ศ. 2553 พบว่า โดยภาพรวมของตัวอย่างผัก - ผลไม้ ทั้งหมดที่ทำการทดสอบ ได้แก่ บร็อคโคลี่ ผักคะน้า กะหล่ำปลี ดอกกะหล่ำ ถั่วฝักยาว ส้ม แอปเปิ้ล องุ่น พลับ สาลี่ และแตงโม ทั้งที่ผลิตภายในประเทศและนำเข้าจากต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศจีนรวม 128 ตัวอย่าง พบว่ากว่าครึ่งหนึ่งของตัวอย่างทุกประเภทที่ทำการทดสอบมีการปนเปื้อนของสารเคมีตกค้างทางการเกษตรอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ว่าจะเป็นยาฆ่าแมลงคาร์โบนาต และกลุ่มคาร์บาเมตและ ยากำจัดศัตรูพืชกลุ่มออร์กาโนฟอสเฟต อย่างไรก็ตามเมื่อนำมาตรฐานอาหารที่มีสารพิษตกค้าง ตามประกาศกระทรวงสาธารณสุขฉบับที่ 288 พ.ศ. 2548 มาอ้างอิงจะพบว่าจากครึ่งหนึ่งของตัวอย่างทั้งหมดที่ทดสอบจะมีประมาณ 1 ใน 3 ที่มีปัญหาไม่ผ่านมาตรฐานโดยมีปัญหาระดับตกค้างอย่างใดอย่างหนึ่ง (พชร แก้วกล้า, 2553)

ในด้านการผลิตในเชิงพาณิชย์ สิ่งที่ต้องคำนึง คือการใช้สารเคมีทางการผลิตที่เข้มข้นมากขึ้น ส่งผลต่อความปลอดภัยด้านอาหาร โดยเฉพาะในภาวะปัจจุบัน เมื่อเกิดโรคระบาดในพืช การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชเพิ่มมากขึ้น หรือในการเลี้ยงสัตว์ก็เช่นกัน กรณีการเลี้ยงปลาในกระชัง เมื่อพบว่าปลาเป็นโรค จะใช้ยาปฏิชีวนะอย่างเข้มข้นเพื่อสกัดการแพร่กระจายของโรค (บัญชา แก้วส่องและคณะ, อ้างแล้ว) การใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นส่งผลต่อสุขภาพ และมีผลกระทบต่อฐานทรัพยากรอาหารจากธรรมชาติ บางครั้งเรือนในชุมชนยังไม่กล้ากินปลา หอย จากลำน้ำในชุมชน เนื่องจากเกรงว่าจะปนเปื้อนสารเคมี ปัญหาการปนเปื้อนของสารเคมีในผลผลิตทางการเกษตรนั้น เป็นปัญหาที่มีอย่างต่อเนื่องนับทศวรรษ และควบคุมได้ยากมากขึ้นเมื่อมีการเปิดเสรีทางการค้า ซึ่งทำให้ผลผลิตในระบบอาหารเดินทางยาวไกลมาจาก

ต่างประเทศ ทำให้กระบวนการแก้ไขปัญหาที่มีความซับซ้อนเกี่ยวข้องกับนโยบายหลายประเด็น ไม่เฉพาะนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร แต่รวมถึงนโยบายด้านการค้าทั้งภายในและต่างประเทศ

เช่นเดียวกับต้นทุนที่เพิ่มมากขึ้นจากการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอก เช่น การใช้ปุ๋ยเคมี และสารเคมีทางการเกษตร ฯลฯ ทำให้ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทางการเกษตรเพิ่มมากขึ้น การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ หรือปุ๋ยคอก และการจัดการศัตรูพืช โดยครว้เรือนและชุมชน ทำให้ลดต้นทุนการผลิต และค้ำึงถึงสิ่งแวดล้อม การผลิตในระบบนี้จะทำให้ผลผลิตมีคุณภาพ และปลอดภัยจากการปนเปื้อนสารเคมี การพึ่งตนเองในด้านปัจจัยการผลิต และการจัดการระบบเกษตรที่นำไปสู่เกษตรกรรมยั่งยืน เพื่อให้มีอาหารที่คุณภาพจากระบบเกษตรของครว้เรือนและชุมชน จึงเป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารของครว้เรือนชุมชน และสังคมโดยรวมอย่างแท้จริง

นอกจากปัญหาสารเคมีทางการเกษตรแล้ว ยังมีปัญหาอันเนื่องจากมลพิษอุตสาหกรรม และปัญหาสิ่งแวดล้อมจากเมือง การทิ้งน้ำเสียลงในแม่น้ำ โดยไม่มีระบบบำบัดน้ำเสีย ทำให้เกิดการปนเปื้อนสารพิษในแม่น้ำ การพึ่งพิงอาหารจากแม่น้ำย่อมลดน้อยลง เนื่องจากปริมาณสัตว์น้ำลดลง หรือมีสารปนเปื้อนในน้ำดื่ม เช่น ชุมชนที่อยู่ใกล้เมืองต้องซื้อน้ำดื่ม ซึ่งเป็นค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา เนื่องจากไม่สามารถบริโภคน้ำฝนได้ เพราะมีสารปนเปื้อน ลักษณะเป็นฝ้าลอยคล้ายน้ำมันเครื่องยนต์

การเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ในด้านความปลอดภัยด้านอาหารและปัญหาสุขภาพอันเกิดจากการบริโภคอาหาร พบว่า โดยส่วนใหญ่ครว้เรือนร้อยละ 73.6 จะประกอบอาหารเอง ร้อยละ 68.0 มีการบริโภคผักทุกวัน ทั้งนี้ในการซื้อวัตถุดิบในการประกอบอาหารของกลุ่มตัวอย่างได้พิจารณาถึงการรับรองมาตรฐานความปลอดภัยของวัตถุดิบนั้นๆ และพิจารณาถึงบรรจุภัณฑ์ที่ปลอดภัยและสะอาดเป็นจำนวนร้อยละ 56 และ 69.6 ตามลำดับ นอกจากนี้ร้อยละ 74.4 ได้ให้ความสำคัญกับความสะอาด สุข สด สะอาดในการปรุงอาหาร แต่ทั้งนี้ยังมีกลุ่มตัวอย่างอีกร้อยละ 67.2 มีการใช้ผงชูรสในการประกอบอาหาร รวมถึงร้อยละ 43.4 ที่ซื้ออาหารถุงหรืออาหารสำเร็จรูป มาบริโภคในครว้เรือน แต่ทั้งนี้กว่าร้อยละ 64.0 ยังให้ความสำคัญกับอาหารสำเร็จรูปที่ตนเองเลือกซื้อนั้นจะต้อง สะอาด สุข แต่ก็มีอีกร้อยละ 47.2 ที่ยังไม่มั่นใจในความปลอดภัยของอาหารว่ามีสารเคมีเจือปนหรือตกค้างในอาหารหรือไม่ อีกทั้งในด้านสุขภาพจากการบริโภคอาหาร พบว่า มีโรคทางเดินอาหาร โรคเรื้อรัง โรคขาดสารอาหาร และโรคอ้วน เป็นจำนวนร้อยละ 43.2 42.4 32.8 และ 31.2 ตามลำดับ รายละเอียดดังตาราง

ตารางที่ 20: แสดงถึงความปลอดภัยด้านอาหารและโภชนาการ

ความมั่นคงทางอาหารในมิติด้านจิตใจ (availability) (ผลิตเองได้และหาได้)	มี (n=125)	ร้อยละ (%)	ไม่มี (n=125)	ร้อยละ (%)
1. กระบวนการผลิตอาหาร				
1.1 การผลิตและประกอบอาหารเอง	92	73.6	33	26.4
1.2 มีการรับรองมาตรฐานอาหารปลอดภัย	70	56	55	44
1.3 มีกระบวนการปรุงอาหารที่ปลอดภัย				
1.3.1 สุก สด สะอาด	93	74.4	32	25.6
1.3.2 ใช้ผงชูรสหรือ สารเคมีในการประกอบอาหาร	84	67.2	41	32.8
1.3.3 มีสารเคมีเจือปน หรือตกค้างในอาหาร	59	47.2	66	52.8
1.3.4 บรรจุภัณฑ์ปลอดภัย สะอาด	87	69.6	38	30.4
1.3.5 อาหารสำเร็จรูปต้อง สด สะอาด สุก	80	64.0	45	36.0
1.3.6 มีการเจ็บป่วย หรือสารเคมีตกค้างจากการใช้ สารเคมีทางเกษตร	41	32.8	84	67.2
1.3.7 มีการผลิตปลอดภัยจากสารเคมี	85	68.0	40	32.0
1.3.8 มีการบริโภคผักทุกวัน	85	68.0	40	32.0
1.3.9 ซื้ออาหารถุงหรืออาหารสำเร็จรูป	58	46.4	67	53.6
2. ด้านผลลัพธ์จากการบริโภค				
2.1 ไม่เสี่ยงต่อโรคภัยไข้เจ็บทั้งระยะสั้นและระยะยาว	77	61.6	48	38.4
2.2 ได้รับอาหารครบ ห้าหมู่ทุกมื้อ	71	56.8	54	43.2
2.3 เป็นโรคภัยจากการบริโภคอาหาร				
- โรคอ้วน	39	31.2	86	68.8
- โรคทางเดินอาหาร เช่น ท้องเสีย อาหารเป็นพิษ อหิวา	54	43.2	71	56.8
- ขาดสารอาหาร	41	32.8	84	67.2
- โรคเรื้อรัง เช่น เบาหวาน ความดัน เกาต์	53	42.4	72	57.6

ที่มา : ดัดแปลงจากรายงานการพัฒนาศักยภาพด้านความมั่นคงทางอาหาร จังหวัดเชียงใหม่, 2553

ปัญหาดังกล่าวดำเนินไปท่ามกลางกระบวนการให้ข้อมูลข่าวสารในเรื่องความปลอดภัยด้านอาหารและโภชนาการอาหารต่อชุมชนหรือสาธารณชนยังมีน้อย และบางครั้งยังทำให้เกิดความสับสนระหว่างวิถีการบริโภคแบบพื้นบ้าน กับการคำนวณโภชนาการในทางวิทยาศาสตร์ การสื่อสารให้ความรู้หรือพัฒนาความรู้ร่วมกันยังไม่เกิดขึ้น การแนะนำอาหารที่จะให้บริโภค มักจะเป็นอาหารทั่วไป ในขณะที่เมื่อครัวเรือนและชุมชนในชนบทที่มีวัฒนธรรมอาหารที่แตกต่างกลับไม่ได้ให้ความสำคัญ หรือยังไม่มีกระบวนการทางความรู้ที่จะทำให้เกิดความชัดเจน เพื่อให้วัฒนธรรมอาหารพื้นบ้านมีพื้นที่ในสังคม

5.5 มิติทางวัฒนธรรมและการพัฒนา

ความมั่นคงทางอาหารมีความเกี่ยวข้องกับมิติทางวัฒนธรรมของชุมชน แม้ว่าชุมชนจะมีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไปมาก แต่ก็พบว่า ชุมชนยังมีวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับอาหาร ทั้งการหาอาหาร การผลิต การแบ่งปันข้าวและอาหาร รวมทั้งการประกอบอาหาร ความสัมพันธ์ ของคนในชุมชนหลายแห่งยังมีลักษณะความเป็นเครือญาติสูง วัฒนธรรมของชุมชนเอื้ออำนวยต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน วัฒนธรรมอาหารและการช่วยเหลือแบ่งปันทำให้ชุมชนพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติ และพึ่งพิงกันทางสังคม

คำสอนของศาสนาในทุกศาสนาที่ให้มีการช่วยเหลือแบ่งปันยังมีบทบาทในการกระจายอาหารไปสู่คนในชุมชน โดยเฉพาะกับคนยากจน วัฒนธรรมของชุมชนยังมีบุญประเพณีที่เกี่ยวกับข้าว ซึ่งทำให้เกิดการแลกเปลี่ยน แบ่งปันกัน รวมถึงวัฒนธรรมความเชื่อในเรื่องทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน ที่ทำให้เกิดการร่วมกันรักษา ดูแล และใช้ประโยชน์ รวมทั้งวัฒนธรรมการผลิต ที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตแบบพึ่งตนเอง และสร้างระบบสำรองข้าวโดยธรรมชาติให้กับครัวเรือนและชุมชน รวมทั้งการพึ่งพาแรงงานกัน ซึ่งแม้ว่าในปัจจุบันจะลดน้อยลง แต่ก็พบว่าในหลายชุมชนได้ปรับประยุกต์ระบบการลงแขกให้สอดคล้องกับเศรษฐกิจครัวเรือนอย่างน่าสนใจ รวมทั้งการพัฒนาของชุมชนในปัจจุบันที่มีการรวมกลุ่มช่วยเหลือกันด้านอาหารด้านเศรษฐกิจ ก็เป็นความพยายามแก้ไขปัญหาของชุมชน ผ่านวัฒนธรรมการช่วยเหลือกันของชุมชน

5.5.1 ตัวชี้วัดมิติทางวัฒนธรรมและการพัฒนา

วัฒนธรรมจึงเป็นการเชื่อมร้อยคนในชุมชนให้ช่วยเหลือกัน ผ่านความเชื่อ กิจกรรมบุญประเพณีของชุมชน รวมทั้งวิถีปฏิบัติของครัวเรือนและชุมชนในการดำรงชีวิต การวัดความมั่นคงทางอาหารในมิติทางวัฒนธรรมและการพัฒนานั้น จึงมีองค์ประกอบในเชิงสังคมวัฒนธรรม ซึ่งเป็นการปรับประยุกต์ของชุมชน ตัวชี้วัดในมิติทางวัฒนธรรมและการพัฒนา อาจพิจารณาในประเด็นดังต่อไปนี้

- การวัดความมั่นคงทางอาหารในระบบความเชื่อ ทศนคติของครัวเรือนและชุมชน ที่มีต่อทรัพยากรส่วนรวม การผลิต และการเก็บสำรองอาหาร

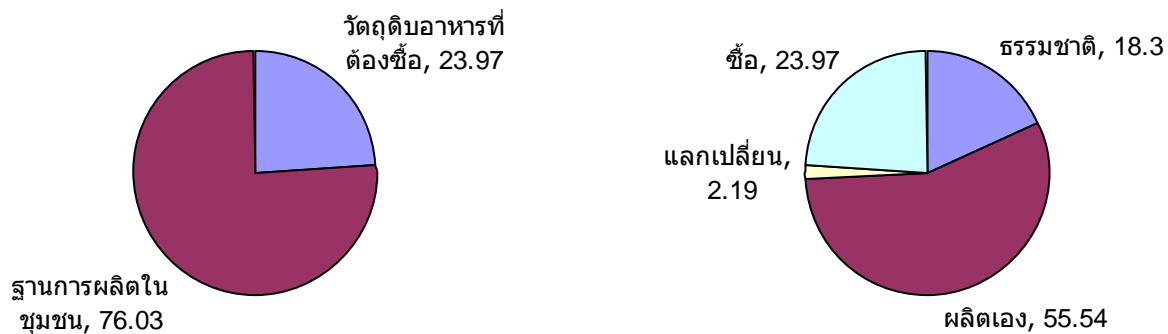
- มีระบบการแบ่งปันอาหารระหว่างเครือข่าย เพื่อนบ้าน ฯลฯ ในชุมชน หรือการแลกเปลี่ยนอาหารระหว่างชุมชนในระบบนิเวศที่แตกต่าง
- มีระบบการช่วยเหลือกันของชุมชน ในรูปกองทุนต่างๆ เช่น ธนาคารข้าว กองทุนการเงิน การจัดสวัสดิการต่างๆของชุมชน เป็นต้น
- วัฒนธรรมอาหารพื้นบ้าน และการใช้วัตถุดิบจากท้องถิ่นในการประกอบอาหาร ยังคงดำรงอยู่อย่างน้อยร้อยละ 50 ของอาหารที่ครัวเรือนและชุมชนบริโภค

5.5.2 สถานะความมั่นคงทางอาหารในมิติทางวัฒนธรรมและการพัฒนา

1) การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมกรบริโภคส่งผลต่อความมั่นคงทางอาหาร พฤติกรรมการบริโภคของครัวเรือนเกษตรกรรมและชุมชนในชนบทก็มีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก อิทธิพลของสื่อโฆษณาต่างๆ และการเลื่อนไหลของผู้คนที่อยู่ในชุมชนกับความสัมพันธ์กับเมือง ทั้งการออกจากชุมชนเพื่อรับจ้างในเมือง หรือเพื่อศึกษาต่อในสถาบันการศึกษา รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจ ที่มุ่งหารายได้เป็นหลัก ทำให้ไม่มีเวลาประกอบอาหารเองในครัวเรือน การมีปฏิสัมพันธ์กับเมืองมากขึ้น รวมทั้งความเจริญเติบโตของสังคมบริโภค ทำให้ครัวเรือนชนบทมีวิถีชีวิตและวิถีการบริโภคที่เป็นแบบสังคมเมืองมากขึ้น แบบแผนการบริโภคที่เปลี่ยนแปลง ทำให้วัฒนธรรมอาหารเปลี่ยนแปลงไป ด้วย การซื้ออาหาร หรือวัตถุดิบในการประกอบอาหารเข้ามามีบทบาทอย่างสูง ชนิดของอาหารที่บริโภคไม่ใช่อาหารท้องถิ่น ซึ่งใช้วัตถุดิบในการประกอบอาหารจากฐานการผลิต หรือฐานทรัพยากรธรรมชาติในครัวเรือนของเกษตรกรและชุมชน วัฒนธรรมการผลิตและการบริโภคจึงมีส่วนสัมพันธ์ต่อการพึ่งตนเองด้านอาหาร และความมั่นคงทางอาหารในชุมชน

งานศึกษาสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารของบ้านโนนยาง อำเภอภูทอก จังหวัดยโสธร พบว่า ค่าใช้จ่ายด้านอาหารของกลุ่มตัวอย่าง ในการประกอบอาหารท้องถิ่น เช่น ปั่นปลา อ่อมกบ แกงปลา ต้มไก่ ส้มตำ แกงหยอยขม เป็นต้น วัตถุดิบในการประกอบอาหารโดยส่วนใหญ่มาจากฐานการผลิต และการหามาจากทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน คิดเป็นร้อยละ 76.03 และต้องซื้อวัตถุดิบมาประกอบอาหาร คิดเป็นร้อยละ 23.97

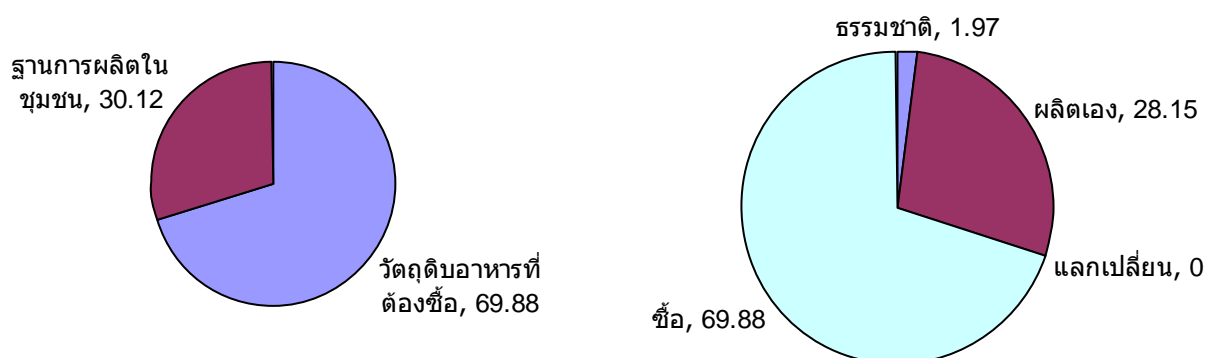
แผนภาพที่ 13 : แสดงสัดส่วนการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นประกอบอาหารท้องถิ่น

ที่มา : เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกยโสธร, 2553 :

ในขณะที่อาหารที่เป็นอาหารทั่วไป เช่น น้ำพริกปลาทุ ผัดกระเพรา ผัดผัก ต้มจืดหมูสั ผักกาดขาว แกงพะแนง เป็นต้น วัตถุดิบในการประกอบอาหารมาจากภายในชุมชนคิดเป็นร้อยละ 30.12 และต้องซื้อจากภายนอก คิดเป็นร้อยละ 69.78 ซึ่งหมายถึงสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารก็เพิ่มมากขึ้นอีกด้วย ซึ่งสอดคล้องกับตัวเลขแบบแผนรายจ่ายเพื่อการบริโภคของครัวเรือนยากจน ในตารางที่ 8

แผนภาพที่ 14 : แสดงสัดส่วนการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นประกอบอาหารทั่วไป

ที่มา : เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกยโสธร, 2553 :

2) ความเข้มแข็งของฐานทางวัฒนธรรมของชุมชน งานศึกษาใน 4 ชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย พบว่า ชุมชนในพื้นที่ศึกษาเป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์แบบเครือญาติสูง ชุมชนมีการพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานอาหาร และยังมีช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งในการหาอาหาร การผลิต การแบ่งปันข้าวและอาหารให้แกกัน การสอบถามจากกลุ่มตัวอย่างเพื่อประเมินความเข้มแข็งของชุมชน โดยรวมทั้ง 4 พื้นที่ พบว่า ชุมชนยังมีระบบแลกเปลี่ยนอาหาร การแบ่งปันกัน รวมทั้งการช่วยเหลือกันของคนในชุมชน ทั้งโดยวัฒนธรรม และกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน รายละเอียดดังตาราง

ตารางที่ 21: ความเข้มแข็งของฐานวัฒนธรรมชุมชน โดยรวมใน 4 พื้นที่ศึกษา

องค์ประกอบความมั่นคงทางอาหาร	ใช่ (n=125)	ร้อยละ (%)	ไม่ใช่ (n=125)	ร้อยละ (%)
ง. ด้านวัฒนธรรม ศาสนา ประเพณี และเครือญาติ : ความเข้มแข็งของฐานวัฒนธรรมชุมชน ศาสนา ประเพณีและสายสัมพันธ์เครือญาติ				
1. สามารถขอ แลก แบ่งปัน กันในชุมชนได้	85	68	40	32
2. มีการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ (แลกเปลี่ยน ยืม พันธุ์ ขอบพันธุ์)	85	68	40	32
3. มีการแบ่งปันอาหารกันระหว่างครัวเรือน (รวมเครือญาติและเพื่อนบ้าน) อย่างน้อย 1 ครั้ง/อาทิตย์	91	72.8	34	27.2
4. มีวัฒนธรรม บุญ และประเพณีเอื้อต่อการแลกเปลี่ยนแบ่งปันในชุมชน	91	72.8	34	27.2
5. มีระบบการช่วยเหลือ แรงงาน หรือ การแลกเปลี่ยนแรงงาน	91	72.8	34	27.2
6. มีการแลกเปลี่ยนอาหาร และบริจาคในงานบุญ ประเพณีของหมู่บ้าน อย่างน้อย 1 บุญ	88	70.4	37	29.6
7. มีระบบการช่วยเหลือแบ่งปันอาหารในชุมชนหรือไม่ เช่น				
7.1 มีร้านค้าชุมชน หรือสหกรณ์ชุมชน	66	52.8	59	47.2
7.2 มีธนาคารข้าว	57	45.6	68	54.4

ที่มา : พฤษชัย มั่นตะสิริ และคณะ, 2553

บทที่ 6

ความเสี่ยง ความเปราะบาง และศักยภาพ

ในภาวะปกติ คริวเรือนในชุมชนชนบทสามารถผลิตอาหารได้อย่างต่อเนื่อง ยกเว้นมีปัจจัยทางกายภาพ หรือปัจจัยทางสังคม ทั้งอันเกิดจากธรรมชาติ และเกิดจากโครงสร้างทางสังคมหรือนโยบายที่ส่งผลกระทบต่อการทำงาน หรือผลิตอาหาร รวมทั้งการกระจายอาหารในสังคม และทำให้เกิดวิกฤตด้านอาหาร กลายเป็นความเสี่ยง หรือความเปราะบางของคริวเรือนและชุมชน

ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารอาจดูที่ความเสี่ยง ความเปราะบาง ซึ่งมีแนวโน้มที่จะนำไปสู่วิกฤตที่ จะก่อให้เกิดความไม่มั่นคงทางอาหารของคริวเรือนและชุมชน ตัวชี้วัดความเสี่ยงมาจากหลายปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหาร การพัฒนาในหลายทศวรรษที่ผ่านมาส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรอาหารของชุมชนในชนบท รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต และวิถีการบริโภค ทำให้ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนเข้าสู่ภาวะความเสี่ยง ความไม่เอียงของการพัฒนาที่นำไปสู่การใช้ที่ดินเพื่อการผลิตพืชพลังงาน หรือพืชเพื่ออุตสาหกรรม ทำให้ฐานการผลิตอาหารลดน้อยลง

ตัวชี้วัดความเสี่ยงและความเปราะบาง ในด้านหนึ่ง เป็นตัวบ่งชี้ถึงความเสถียรภาพและความยั่งยืนของความมั่นคงทางอาหารในคริวเรือนและชุมชน โดยใช้ควบคู่กับการพิจารณาศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของคริวเรือนและชุมชน เมื่อเผชิญกับภาวะความไม่มั่นคงทางอาหารทั้งที่เกิดจากปัจจัยทางธรรมชาติ และปัจจัยทางสังคม การเมืองของการพัฒนา ในอีกด้านหนึ่ง ตัวชี้วัดความเสี่ยงและความเปราะบาง อาจนำไปใช้สำหรับระบบเตือนภัยความมั่นคงทางอาหาร และการวางแผน หรือสร้างกลไกสำหรับการแก้ปัญหาทั้งเฉพาะหน้า และระยะยาวที่ยั่งยืน

การพิจารณาความเสี่ยงและความเปราะบางที่เกิดขึ้นในชุมชน คือ ปัจจัยที่นำไปสู่ความไม่มั่นคงทางอาหาร ความเสี่ยง หมายถึง ความเสียหายที่จะเกิดขึ้นทั้งทางกายภาพ และสังคม กล่าวคือความเสียหายในด้านทรัพย์สิน การดำรงชีวิต อาชีพ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ของชุมชน โดยอาจมีสาเหตุจากทั้งปัจจัยทางธรรมชาติ ทางเศรษฐกิจ และสังคม

ความเปราะบาง หมายถึงระดับความสามารถ หรือศักยภาพของคริวเรือนและชุมชน ทั้งทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม ในการรับมือกับปัญหาและสถานการณ์ความเสี่ยงที่เกิดขึ้น ความเปราะบางอาจทำให้โอกาสในการได้รับความเสียหายเพิ่มมากขึ้น

6.1 ตัวชี้วัดความเสี่ยงและความเปราะบาง

การวัดความเสี่ยงและความเปราะบาง พิจารณาจาก ปัจจัยต่างๆ ดังนี้

- 1) ภัยพิบัติจากธรรมชาติ และสภาพดินฟ้าอากาศที่เปลี่ยนแปลง ความเสี่ยงที่เกิดจากฝนแล้ง น้ำท่วม ดินถล่ม ที่มีผลกระทบต่อพืชผลทางการเกษตร และการทำประมง
- 2) ความเสี่ยงจากการพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชนลดน้อยลง
- 3) ปัจจัยจากภาวะสงครามและความอดอยาก

6.2 สถานะความเสี่ยง และความเปราะบางของครัวเรือนและชุมชน

6.2.1 การพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชนลดน้อยลง ความเสี่ยงดังกล่าวเกิดขึ้นจากการหาอาหารจากธรรมชาติได้น้อยลง อันเนื่องมาจากความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรชายฝั่งและทะเล หรือการเข้าไม่ถึงอาหารจากธรรมชาติ ปัจจุบัน กล่าวได้ว่า ฐานทรัพยากรธรรมชาติมีความเสื่อมโทรมไปมาก ไม่สามารถเป็นที่พึ่งพิงของชุมชนได้มากเท่าในอดีต แม้แต่พื้นที่ที่มีการพึ่งพาตนเองด้านอาหารได้มากเช่นใน 4 ชุมชนในจังหวัดแม่ฮ่องสอน มีครัวเรือนร้อยละ 80.62 ที่เห็นว่า ปริมาณอาหารจากธรรมชาติมีแนวโน้มลดน้อยลง ครัวเรือนที่เห็นว่าปริมาณอาหารจากธรรมชาติมีเพิ่มมากขึ้นร้อยละ 11.7 ที่เห็นว่ามีปริมาณเท่าเดิม มีเพียงร้อยละ 7.62 เท่านั้น สภาพความเสื่อมโทรมเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ และในทุกภูมิภาค เนื่องจากปัจจัยหลายประการที่ทำให้ฐานทรัพยากรธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ อันเนื่องจากการปนเปื้อนจากสารเคมี และน้ำเสียจากบ้านจัดสรร ที่อยู่ใกล้ชุมชน โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ใกล้เมือง เช่น คลองโยง จังหวัดนครปฐม หรือชุมชนเกษตรกรรมในเขตมีนบุรี กรุงเทพฯ ทำให้โอกาสในการหาอยู่หากินของครัวเรือนในชุมชนลดน้อยลงไปด้วย เช่นเดียวกับชุมชนในภาคอีสาน กรณีบ้านดงดิบ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งปลูกทั้งอ้อยและมันสำปะหลัง มีการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้น ส่งผลต่อพื้นที่ทรัพยากรธรรมชาติรอบหมู่บ้านเสียหาย หนองน้ำรอบหมู่บ้าน จำนวนปลา และสัตว์น้ำลดลง เนื่องจากสารเคมีที่ถูกน้ำไหลชะล้างไป สถานการณ์ดังกล่าว เกิดขึ้นในหลายหมู่บ้าน และส่งผลต่อฐานทรัพยากรอาหารทั้งที่ลดลง และปนเปื้อนการใช้สารเคมี

พื้นที่การผลิตอาหารลดลงเนื่องจากการรุกของพืชพลังงาน เช่น มันสำปะหลัง ทำให้พื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์หายไปกลายเป็นพื้นที่ปลูกมัน หรือการส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัสและยางพารา ทำให้พื้นที่ และอีกหลายชุมชนในภาคอีสานต้องเสียพื้นที่ป่าไป หรือการเก็บหาของป่าหรือสัตว์น้ำที่ตอบสนองความต้องการของตลาด เช่น ปริมาณหอยชักตีนลดจำนวนลง หอยชักตีน ซึ่งเป็นสัตว์เศรษฐกิจ และเป็นที่ยินยอมของผู้บริโภค ทำให้มีการจับขายในปริมาณที่เพิ่มมากขึ้น และเป็นการจับทั้งที่โต

เต็มวัยและที่เป็นตัวอ่อน เป็นต้น รวมทั้งการใช้เครื่องมือประมงที่ผิดกฎหมาย ทำให้มีการจับสัตว์น้ำในทะเลไม่ได้ค้ำึงถึงสิ่งแวดล้อม และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ประกอบกับการเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงของภูมิอากาศ ซึ่งส่งผลกระทบต่ออาหารธรรมชาติด้วยเช่นกัน

ความเสี่ยงอันเกิดจากความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากรอาหารดังกล่าว มีหลายชุมชนเริ่มกิจกรรมของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อให้มีฐานทรัพยากรอาหารของชุมชน การจัดตั้งคณะกรรมการดูแลป่า เพื่อควบคุม และกำกับดูแลการใช้ประโยชน์จากป่า และทำให้การเข้าถึงทรัพยากรอาหารของครัวเรือนและชุมชนมีโอกาสมากขึ้น แต่ในบางชุมชน ความขัดแย้งในการใช้พื้นที่ป่าระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐและชุมชน ทำให้การพึ่งพิงฐานอาหารจากป่าของชุมชนลดลง ชุมชนไม่มีสิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่า ไม่ได้มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่า ทั้งยังมีการออกกฎหมายห้ามชาวบ้านนำสัตว์ไปเลี้ยงในป่า และห้ามเก็บหาของป่า ถือเป็นนโยบายที่คุกคามวิถีชีวิตของชุมชน ทำให้เกษตรกรมีรายได้ลดลง และต้องเพิ่มพื้นที่ในการทำกินมากขึ้น เพื่อความอยู่รอดของครัวเรือนและชุมชน กลายเป็นปัญหาที่แก้ไขได้ยากมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ชุมชนมีศักยภาพในการรักษาฐานทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากเป็นแหล่งอาหารสำคัญของชุมชน การสนับสนุนและการรับรองสิทธิของชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีอำนาจในการกำหนดและตัดสินใจในการจัดการการใช้ประโยชน์จากที่ดิน และทรัพยากรธรรมชาติ จะทำให้ชุมชนมีบทบาทในการฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรชายฝั่งและทะเล เพราะเท่ากับเป็นการปกป้องแหล่งอาหารของตนเองนั่นเอง

ในส่วนของประมงพื้นบ้านนั้น ฐานอาชีพอยู่ที่ความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรอาหารในทะเลและชายฝั่ง ดังนั้น ชุมชนประมงพื้นบ้านจึงให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ทรัพยากร ทั้งป่าชายเลน ทรัพยากรชายฝั่ง พื้นที่ชายหาด หลังกะลั้ง เป็นต้น เนื่องจากเป็นระบบนิเวศที่ต่อเนื่อง การอนุรักษ์ทำให้สัตว์น้ำวัยอ่อนมีที่อยู่อาศัย และมีแหล่งอาหารที่จะเจริญเติบโต เพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้กับชายฝั่งและทะเล การจับสัตว์น้ำ ทั้งปลา หอย กุ้ง ฯลฯ ของชาวประมงพื้นบ้าน ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำเป็นแหล่งอาหารเพื่อการบริโภค และเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของชาวประมง วิถีชีวิตของความมั่นคงทางอาหารและทางเศรษฐกิจจึงดำเนินควบคู่กับการจัดการทรัพยากรชายฝั่งและทะเลนั่นเอง

6.2.2 ความเสี่ยงจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ ในปัจจุบัน ความเสี่ยงของครัวเรือนและชุมชนจากภัยธรรมชาติมีความรุนแรงมากขึ้น และส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชน การกัดเซาะชายฝั่งซึ่งเป็นพื้นที่อาหารของชุมชนประมงพื้นบ้าน ส่งผลกระทบต่ออาหารสัตว์น้ำ และการอยู่

อาศัยของชุมชน ชุมชนประมงพื้นบ้านมีการเตรียมความพร้อมของชุมชน ทั้งการติดตามข้อมูลข่าวสาร และระบบสื่อสารข้อมูลในชุมชน ระบบเตือนภัย แผนอพยพในพื้นที่เสี่ยงภัย การลดผลกระทบและป้องกันภัย เช่น การปลูกป่าชายเลน การสร้างเขื่อนกั้นป้องกันกาดเซาะของชายฝั่ง เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมี การเตรียมทุนสำรองสำหรับกรณีฉุกเฉิน หรือการวางแผนเพื่อการฟื้นฟูชุมชนในระยะยาว หรือในกรณีน้ำท่วมภาคใต้ในปีที่ผ่านมา (2553) พบว่าเมื่อน้ำท่วมครั้งที่สอง และสาม บางชุมชนมีการเตรียมอาหารของครัวเรือนสำรองไว้ในครัวเรือน เพื่อให้สามารถช่วยตนเองได้ในเบื้องต้น และยังมี การคิดแก้ไขปัญหาในระยะยาว ในการจัดการกับภัยพิบัติต่างๆ เหล่านี้ด้วย

ภัยพิบัติที่เกิดขึ้นจะช่วยซ้ำเติมให้ครัวเรือนและชุมชน ซึ่งมีฐานะยากจน และไร้สิทธิต่างๆ ในการเข้าถึงทรัพยากรอาหาร มีความเสี่ยงอย่างสูงต่อเสถียรภาพของความมั่นคงทางอาหาร ดังเช่นกรณีบ้านพองหนีบ ซึ่งไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าซึ่งอยู่ใกล้ชุมชนได้ ทั้งครัวเรือนมีหนี้สินสูงอันเนื่องจากเป็นเงินกู้ธนาคารที่ดอกเบี้ยแพง หากเกิดสภาพอากาศแปรปรวน จนทำให้เกิดภัยแล้ง หรือโรคระบาด หรือราคาผลผลิตตกต่ำ ครัวเรือนเกษตรกรประมาณ 41 ครอบครัวจะมีหนี้สินเพิ่มขึ้นเกือบเท่าตัว จากเดิมที่มีหนี้สินสูงกว่า 400,000 บาท ภาวะเช่นนี้ ศักยภาพของครัวเรือนและชุมชน มีความเปราะ และไม่สามารถแก้ปัญหาโดยลำพัง จำเป็นที่จะต้องมีการแก้ปัญหาในเชิงโครงสร้างที่จะทำ ให้ครัวเรือนและชุมชนได้เข้าถึงอาหารและมีเสถียรภาพด้านอาหารในระยะยาว

6.3 ตัวชี้วัดศักยภาพของครัวเรือนและชุมชนในการแก้ไขปัญหาภาวะขาดแคลนอาหาร

ศักยภาพของครัวเรือนและชุมชนในการแก้ไขปัญหาภาวะความไม่มั่นคงทางอาหาร เป็นการสร้างระบบสวัสดิการของชุมชน หรือระบบโครงข่ายทางสังคม (Safety Net) ในด้านอาหาร ตัวชี้วัดศักยภาพจึงอยู่ที่ความสามารถของครัวเรือนในการแก้ไขปัญหา และศักยภาพในการรวมกลุ่มเพื่อสร้างระบบการช่วยเหลือกันด้านอาหารของกลุ่มหรือชุมชน

6.3.1 ความมั่นคงทางอาหารบนฐานการพึ่งพากันของครัวเรือนและชุมชน การพึ่งพาตนเองและพึ่งพากันของครัวเรือน เป็นระบบวัฒนธรรมที่ผนวกรวมนโยบายของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เนื่องจากการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่ใช่เป็นการรับแต่เพียงฝ่ายเดียว ขณะเดียวกัน ก็มีนโยบายของการเคารพในสิทธิของการมีอาหารบริโภคในครัวเรือนบนฐานความสัมพันธ์ของคนในชุมชน การสำรวจข้อมูลในชุมชนบ้านปางหมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน ต่อการแก้ไขปัญหาในภาวะขาดแคลนอาหารพบว่า วิธีการแก้ไขปัญหาจะใช้วิธีการเปลี่ยนชนิดอาหารตามกำลังซื้อ หรือแก้ปัญหาโดยไม่ซื้อ ไม่กินอาหารชนิดนั้น หรือเลือกวิธีขอยืมเงินจากญาติ หรือเพื่อนบ้าน แต่ไม่มีครัวเรือนใดที่เลือกที่จะรับความช่วยเหลือจากภาครัฐหรือท้องถิ่น คำตอบดังกล่าวเป็นไปในทิศทางเดียวกัน กับการสอบถามในอีก 3 หมู่บ้านในจังหวัดแม่ฮ่องสอน อย่างไรก็ตาม ครัวเรือนในชุมชนยังเลือกการแก้ไขปัญหาโดยใช้วิธีขอยืมเงินมาซื้ออาหาร

เช่นเดียวกับชุมชนประมงพื้นบ้าน ซึ่งยังคงพึ่งพาในระดับชุมชน และใช้วิธีการขอเครดิตจากร้านค้า อย่างไรก็ตาม พบว่า หนี้สินที่เกิดขึ้นจากการกู้เงินทั้งในระบบและนอกระบบของครัวเรือนและชุมชนในชนบท ส่วนหนึ่งเป็นเงินกู้เพื่อการบริโภคในยามที่ขาดแคลนอาหารด้วยเช่นกัน

6.3.2 วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยน และการสำรองอาหารของครัวเรือนและชุมชน

วัฒนธรรมการผลิตในภาคอีสานเอื้อต่อการผลิตเพื่อการบริโภค และการเก็บสำรองอาหารของครัวเรือนและชุมชน ชุมชนบ้านหนองคู มีข้าวเหลือในยุ้งฉาง เนื่องจากความเชื่อที่ว่า “บ่เห็นน้องข้าว บ่ขายข้าวในเล้าหมัด” ซึ่งมีความหมายถึง หากไม่เห็นผลผลิตข้าวใหม่ออกมา ก็ยังไม่มีการขายข้าวเก่าที่เก็บไว้ นอกจากนี้ ระบบการแลกเปลี่ยน แบ่งปันอาหารกันนั้น ยังพบเห็นได้ทั่วไปในสังคมชนบท โดยเฉพาะในชุมชนที่สายสัมพันธ์ทางเครือญาติยังเหนียวแน่น มีการแบ่งปันอาหารให้กับเพื่อนบ้าน หรือสามารถขอทานกันได้ วัฒนธรรมของชุมชนในบางชุมชนยังเป็นวัฒนธรรมการแบ่งปันข้ามระบบนิเวศ เช่น กรณีชุมชนในนิเวศภูเขา นำผลผลิต เช่น หน่อไม้ หวาย ฯลฯ มาแลกเปลี่ยนกับชุมชนในระบบนิเวศทุ่ง หรือพื้นที่นา ดังกรณีบ้านหนองจาน ซึ่งอยู่ในระบบนิเวศที่สูง จะมีการแปรรูปอาหารจากธรรมชาติ เช่น หน่อไม้ดอง หน่อไม้อัดตุ๋น ฯลฯ เพื่อเก็บไว้สำหรับการบริโภคในครัวเรือน และนำไปใช้แลกเปลี่ยนอาหารอื่นๆ เช่น ข้าว ปลา ร้า ฯลฯ กับชุมชนในพื้นที่ทุ่ง หรือที่ราบที่มีศักยภาพในการผลิตข้าว และปลา หรือวัฒนธรรมที่ชาวภาคใต้เรียกว่า เกลอลเขา เกลอลเล ความสัมพันธ์ดังกล่าว มีมาแต่อดีต แต่ในปัจจุบัน เสื่อมหายไปจากชุมชนบ้าง อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาในชุมชนต่างๆ ก็พบว่ายังดำรงอยู่ในบางชุมชน และยังมีศักยภาพในการช่วยแก้ปัญหาเรื่องการผลิตขาดแคลนข้าวได้เป็นอย่างดี

การช่วยเหลือเกื้อกูลกันดังกล่าว ได้ขยายไปสู่ระบบการช่วยเหลือกันในการผลิต เช่น หมู่บ้านป่าตอง บ้านแมด-บ้านสอง ซึ่งใช้ระบบหมุนเวียนการช่วยแรงงาน โดยกำหนดค่าแรง 100 บาท/วัน มีการหมุนเวียนแรงงานมา 3-4 ปี โดยการประยุกต์ระบบลงแขกช่วยเหลือกันในอดีต และยังมีอีกหลายชุมชนที่มีการประยุกต์การช่วยเหลือแรงงานเข้ามาในระบบการผลิต เพื่อแก้ปัญหาการผลิตขาดแคลนแรงงาน รวมทั้งค่าแรงที่สูงมากเกินกว่าครัวเรือนจะแบกรับได้ การประยุกต์ระบบการช่วยเหลือกันนี้ ช่วยแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงานทางการผลิตของครัวเรือนเกษตรกรได้อีกด้วย ระบบการช่วยแรงงานยังเกิดขึ้นในชุมชนคลองโยง จังหวัดนครปฐม ซึ่งพบว่า การแลกเปลี่ยนอาหารในชุมชนยังไม่ได้หมดไป แต่มีการปรับสภาพจากการแลกเปลี่ยนอาหารที่หาได้จากธรรมชาติมาสู่การสร้างแหล่งอาหารขึ้นมาใหม่ เช่น การเลี้ยงปลาในนาบัวและนาข้าวที่ต้องการความช่วยเหลือกันในช่วงวิดปลา แต่ก็ยังมีข้อสังเกตว่า การแลกเปลี่ยนดังกล่าวนี้ คนจนที่สุดอาจจะเข้าถึงระบบการแลกเปลี่ยนนี้ลำบาก กล่าวคือ ตนเองไม่มีนาบัวหรือบ่อปลา แต่แหล่งอาหารที่ยังมีการแลกเปลี่ยนที่ชัดเจนคือ พืชผักสวนครัวที่ยังแลกเปลี่ยนกันกินก็ยังพบโดยทั่วไป ในหมู่ญาติพี่น้อง ยังมีการนำแกงหรืออาหารไปให้ญาติผู้ใหญ่ที่เป็นคนแก่คนเฒ่า ดูแลตนเองไม่ค่อยได้ ก็ยังทำกันอยู่

6.3.3 การช่วยเหลือกันผ่านบุญประเพณีของชุมชน พิธีกรรมของชุมชนจะมีความสัมพันธ์กับการผลิตทางการเกษตร หรือการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ บุญประเพณีของชุมชน ยังมีความเกี่ยวข้องกับการผลิต และการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีของการช่วยเหลือกันในชุมชน พิธีบุญเดือนสาม หรือบุญกุ่มข้าว หรือพิธีบุญพะเหวดของภาคอีสาน ที่ชาวบ้านจะนำข้าวมากองรวมกัน และเมื่อเสร็จพิธีจะมีการขายข้าวราคาถูกให้กับครอบครัวที่ข้าวไม่พอกิน ในปัจจุบัน มีการปรับประยุกต์งานบุญต่างๆ ให้เป็นการเผยแพร่ความรู้ในเรื่องพันธุกรรมข้าว เช่นเดียวกับงานบุญในภาคใต้ ซึ่งพันธุ์ไม้ผลที่มีรสชาติดี จะได้รับการนำไปทำบุญที่วัด ซึ่งจะทำให้คนในชุมชนสามารถมาขอพันธุ์ได้ภายหลังจากเสร็จงานแล้ว

บทบาทของวัดในหลายหมู่บ้าน ในชุมชนภาคอีสาน มีบทบาทในการกระจายอาหารไปสู่คนในชุมชน ที่บ้านกลางสูง มีวัดเป็นศูนย์รวม และแหล่งอาหารของคนขาดแคลน ร้อยละ 90 ของครัวเรือนในชุมชนยังมาใส่บาตรพระทุกเช้า อาหารที่เหลือก็สามารถนำไปกินที่บ้านได้ หรือวัดที่บ้านกู่กาสิงห์ ซึ่งหากครัวเรือนใดที่ข้าวไม่พอกิน สามารถมาขอซื้อ (หรือบูชา) ได้ในราคาถูกกว่าตลาด แต่หากมาซื้อไปขายก็จะขายได้ในราคาแพง

6.3.4 การรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันของชุมชน ผ่านงานพัฒนา หลายชุมชนที่เผชิญกับภาวะข้าวไม่พอกิน กรณีบ้านดงดิบ จังหวัดขอนแก่น มีปัญหาเรื่องข้าวไม่พอกิน ครัวเรือนร้อยละ 30 ผลิตข้าวไม่พอกินในครอบครัว ปริมาณข้าวเพียงพอเพียง 9 เดือน เนื่องจากมีที่ดินน้อย และ/หรือประสบปัญหาหนี้สิน ต้องขายข้าวไปก่อน ชุมชนจึงมีการรวมกลุ่มจัดตั้งธนาคารข้าว เพื่อเปิดให้ผู้ขาดแคลนข้าวมากู้ยืม ธนาคารข้าว มีบทบาทในหลายชุมชน ในภาคเหนือ ภาคกลาง เช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีการรวมกลุ่มจัดตั้งกองทุนต่างๆ ซึ่งเป็นกองทุนการเงิน ที่เปิดให้มีการกู้เงินของสมาชิกกลุ่มในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจของครัวเรือน และกองทุนต่างๆเหล่านี้ยังมีบทบาทในการจัดสวัสดิการให้กับชุมชน ซึ่งทำให้ช่วยผ่อนเบาภาระทางเศรษฐกิจของครัวเรือนไปได้บ้าง

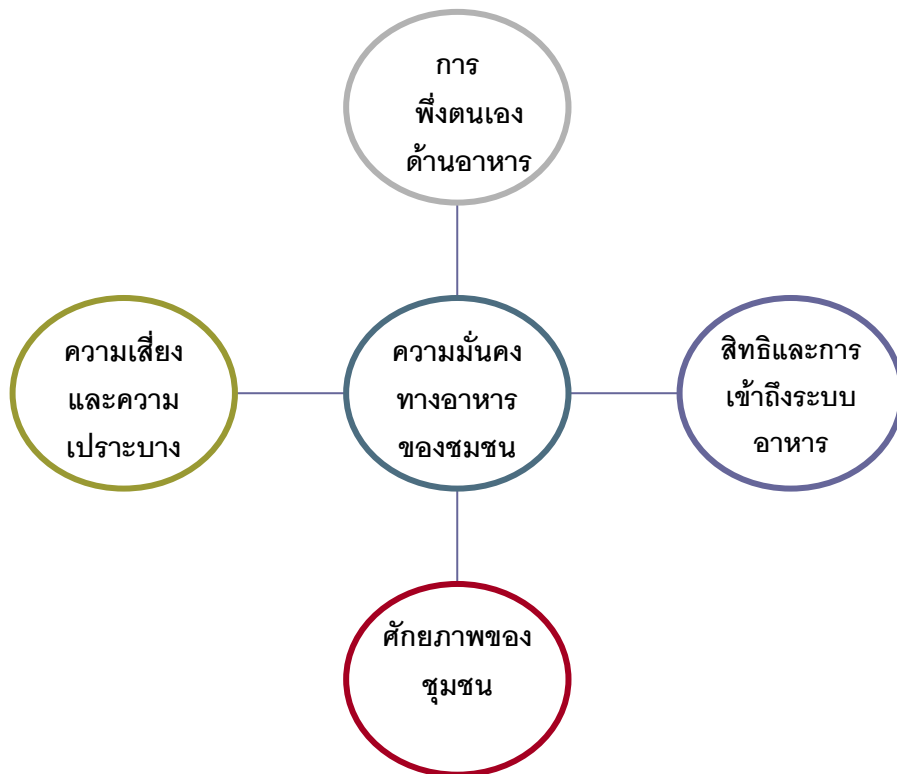
ศักยภาพของกลุ่ม และชุมชน ไม่ใช่เพียงการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าในการขาดแคลนข้าว แต่ยังมีกิจกรรมรวมกลุ่มในหลายกิจกรรม ทั้งเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่ง การผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ และเกษตรยั่งยืน หรือการอนุรักษ์ คัดเลือกและพัฒนาพันธุกรรมพื้นบ้าน โดยการวางแผนร่วมกันของกลุ่มและชุมชน การปฏิบัติการร่วมกัน ศักยภาพของกลุ่มเหล่านี้มีส่วนช่วยให้ฐานทรัพยากรอาหาร และฐานการผลิตมีความอุดมสมบูรณ์ และมีความปลอดภัยด้านอาหาร รวมทั้งเป็นการฟื้นฟูแหล่งอาหารของชุมชน เพื่อให้ความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชนมีเสถียรภาพและความยั่งยืน

บทที่ 7 บทสรุปและข้อเสนอแนะ

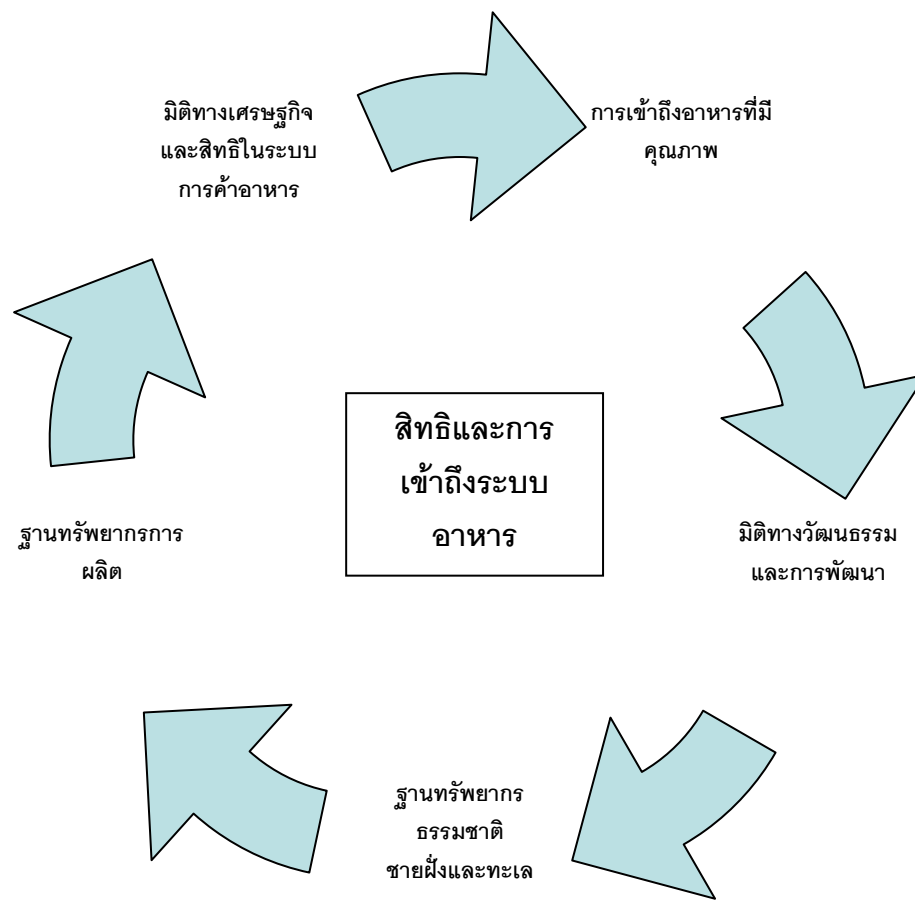
7.1 บทสรุป

โดยสรุป ตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชนในชนบท มีองค์ประกอบสำคัญ 3 ส่วน คือ การพึ่งตนเองด้านอาหาร สิทธิและการเข้าถึงระบบอาหาร และความเสี่ยง ความเปราะบางและศักยภาพในการแก้ไขปัญหาด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชน องค์ประกอบทั้งสามส่วนหลักนี้ มีรายละเอียดตัวชี้วัด ดังแผนภาพ

แผนภาพที่ 19 องค์ประกอบของความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชน

แผนภาพที่ 20 องค์ประกอบของสิทธิและการเข้าถึงระบบอาหาร

รายละเอียดตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร

ตารางที่ 22: แสดงรายละเอียดองค์ประกอบตัวชี้วัด

ตัวชี้วัด	รายละเอียดประกอบ
1. การพึ่งตนเองด้านอาหาร	
1.1 การมีอาหารเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดทั้งปีและการมีน้ำดื่มเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดทั้งปี	1) ปริมาณอาหารที่ครัวเรือนและชุมชนบริโภค ต้องเพียงพอ กับ ความต้องการอาหารของครัวเรือนและชุมชนตลอดทั้งปี ทั้งนี้รวมถึงการมีน้ำดื่มบริโภคเพียงพอ 2) มีความหลากหลายของชนิดอาหารที่บริโภคในแต่ละมื้อ

ตัวชี้วัด	รายละเอียดประกอบ
1.2 สัดส่วนที่มาของอาหารที่บริโภค	1) สัดส่วนการผลิตอาหารเพื่อบริโภคในครัวเรือน และชุมชน 2) สัดส่วนอาหารที่มาจากฐานทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนท้องถิ่น 3) สัดส่วนอาหารที่มาจากกรแลกเปลี่ยนแบ่งปันในชุมชน 4) สัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือนต่อค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือน
2 ตัวชี้วัดสิทธิในฐานะทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่งและทะเล	
2.1 ขนาดพื้นที่	1) มีป่า แหล่งน้ำ พื้นที่สาธารณะ พื้นที่ชายฝั่ง ซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชุมชน
2.2 ความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติ	1) ความอุดมสมบูรณ์ของอาหารธรรมชาติในป่า แหล่งน้ำ ไร่นา สวน มีความหลากหลายของพืช และสัตว์ ซึ่งเป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาลของครัวเรือนและชุมชน 2) ความอุดมสมบูรณ์ของอาหารในทะเล ชายฝั่ง ทั้งเชิงปริมาณและความหลากหลาย จากป่าชายเลน คลอง ป่าบก และแนวหญ้าทะเล ซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชุมชนประมงพื้นบ้าน
2.3สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ	1) สิทธิของชุมชนในการอนุรักษ์ จัดการ ป่า แหล่งน้ำ พื้นที่สาธารณะของชุมชน รวมทั้งชายฝั่งและทะเล 2) มีกฎระเบียบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและพื้นที่สาธารณะ มีคณะกรรมการ มีกิจกรรมของชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติและพื้นที่สาธารณะ รวมทั้งการจัดการทรัพยากรชายฝั่งและทะเล

ตัวชี้วัด	รายละเอียดประกอบ
2.4 องค์ความรู้และภูมิปัญญาในการเก็บหาจากธรรมชาติ	1) มีความเชื่อ ความรู้ และภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งป่า แหล่งน้ำ และทะเล 2) มีวัฒนธรรมอาหารท้องถิ่น ที่ใช้ประโยชน์จากวัตถุดิบในการปรุงอาหารและการแปรรูปผลผลิตจากฐานทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่งและทะเล 3) มีการถ่ายทอดความรู้ด้านการบริโภคอาหารที่ใช้วัตถุดิบในการประกอบอาหารจากฐานทรัพยากรอาหารให้กับเยาวชนในชุมชน
3.สิทธิในฐานะทรัพยากรการผลิต	
3.1 ฐานทรัพยากรพันธุกรรม	1) การมีพันธุ์พืช และพันธุ์สัตว์ของตนเองในครัวเรือนและชุมชน
3.2 ปัจจัยที่ดิน	1) มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองที่เพียงพอสำหรับการผลิต
3.3 แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร	1) แหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในไร่นา
4. ความมั่นคงทางอาหารในมิติทางเศรษฐกิจและสิทธิในระบบอาหาร	
4.1 การกระจายผลผลิตจากไร่นาของครัวเรือนและชุมชน หรือวัดจากรายจ่ายค่าอาหาร	1) สัดส่วนการกระจายผลผลิตในไร่นา และสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านอาหารต่อค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือน
4.2 รายได้ของครัวเรือน	1) ความสมดุลทางเศรษฐกิจของครัวเรือน รายได้ รายจ่าย หนี้สิน และการออม 2) แหล่งที่มาของรายได้ที่หลากหลาย มีรายได้หลัก รายได้เสริม 3) มีนโยบายสร้างหลักประกันในการดำรงชีพของครัวเรือนผ่านมาตรการต่างๆ ของรัฐ
4.3 การเข้าถึงอาหารในระบบตลาด	1) การมีแหล่งซื้ออาหารหรือตลาดที่หลากหลาย 2) มีระบบการกระจายอาหารที่หลากหลาย ผ่านระบบตลาดที่เป็นธรรมและเกื้อกูลกันระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภค 3) มีระบบตลาดของชุมชนที่ครัวเรือนและชุมชนสามารถกำหนดมาตรฐานเองได้

ตัวชี้วัด	รายละเอียดประกอบ
5. การเข้าถึงอาหารที่มีคุณภาพ	
5.1 ความปลอดภัยด้านอาหารและโภชนาการ	1) กระบวนการผลิต ต้องเป็นกระบวนการไม่ใช้สารเคมี ทั้งในการผลิต การแปรรูป และบรรจุภัณฑ์ หรือในกระบวนการจัดจำหน่าย 2) พิจารณาจากการมีข้อมูลของแหล่งที่มาของอาหาร และกระบวนการผลิต เพื่อประกอบการตัดสินใจในการเลือกซื้อ 3) ด้านสุขภาพ พิจารณาจากโรคที่คนในครัวเรือนและชุมชน เป็นที่เกี่ยวข้องกับอาหาร 4) การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารด้านการบริโภค
6. มิติทางวัฒนธรรมและการพัฒนา	1) ยังมีระบบความเชื่อ ทัศนคติของครัวเรือนและชุมชน ที่มีต่อทรัพยากรส่วนรวม การผลิต และการเก็บสำรองอาหาร 2) มีการแบ่งปันอาหารระหว่างคนในชุมชน หรือการแลกเปลี่ยนอาหารระหว่างชุมชนในระบบนิเวศที่แตกต่าง 3) มีระบบการช่วยเหลือกันของชุมชน ในรูปกองทุนต่างๆ เช่น ธนาคารข้าว กองทุนการเงิน การจัดสวัสดิการต่างๆของชุมชน เป็นต้น 4) วัฒนธรรมอาหารพื้นบ้าน และการใช้วัตถุดิบจากท้องถิ่น ในการประกอบอาหาร
7. ความเสี่ยง ความเปราะบาง และศักยภาพของครัวเรือนและชุมชน	1) ภัยพิบัติจากธรรมชาติ และสภาพดินฟ้าอากาศที่เปลี่ยนแปลง ความเสี่ยงที่เกิดจากฝนแล้ง น้ำท่วม ดินถล่ม ที่มีผลกระทบต่อพืชผลทางการเกษตร และการทำประมง 2) ความเสี่ยงจากการพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชนลดน้อยลง 3) ปัจจัยจากภาวะสงครามและความอดอยาก
8. ศักยภาพของครัวเรือนและชุมชน	1) ความสามารถของครัวเรือนในการแก้ไขปัญหา 2) การรวมกลุ่มช่วยเหลือกันด้านอาหารของชุมชน

7.2 ข้อเสนอแนะ

จากตัวชี้วัด และสถานะเบื้องต้นของฐานทรัพยากรธรรมชาติ การผลิต และวัฒนธรรม รวมทั้งสถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชน ถือได้ว่า ยังมีความเสี่ยงต่อภาวะความไม่มั่นคงทางอาหารในหลายพื้นที่ ซึ่งภาวะความเสี่ยงไม่ได้ขึ้นกับฐานะทางเศรษฐกิจ หรือความสามารถทางการผลิตอาหารแต่เพียงอย่างเดียว แต่หมายถึงการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย หรือกำกับควบคุมระบบอาหารของตนเอง และการมีสิทธิในการเข้าถึงฐานทรัพยากรอาหารของชุมชน ดังนั้น เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับครัวเรือนและชุมชน ข้อเสนอแนะต่อการสร้างความมั่นคงทางอาหาร มีดังต่อไปนี้

1) การใช้ตัวชี้วัดการพึ่งตนเองด้านอาหารในการประเมินสถานะความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชน และระดับประเทศ การวิเคราะห์การพึ่งตนเองด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชนนั้น มีความสำคัญ สามารถนำไปสู่แผนการสร้างความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชนได้ ดังเช่น กรณีชุมชนหนองสาหร่ายจังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งภายหลังจากการวิเคราะห์การพึ่งตนเองด้านอาหารของชุมชน ชุมชนจึงมีแผนสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนได้ ข้อมูลจากการสังเคราะห์ ทำให้เห็นสถานะความมั่นคงทางอาหารของชุมชน และเป็นเครื่องมือสำหรับแก้ไขปัญหา หรือการสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชน

อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์การพึ่งตนเองด้านอาหาร ต้องดำเนินการอย่างบูรณาการ และสามารถดำเนินการได้หลายระดับ ทั้งในระดับชุมชน ไปถึงระดับชาติได้ เพื่อให้ได้ติดตามสถานะ การพึ่งตนเองด้านอาหารของประเทศ และนำสู่การวางแผน เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารของประเทศได้เช่นกัน

2) ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ชายฝั่ง และทะเล รวมทั้งพื้นที่สาธารณะต่างๆของชุมชน เป็นฐานทรัพยากรอาหารที่สำคัญของครัวเรือนในชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรเหล่านี้ จึงเป็นฐานความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ควรมีนโยบายที่จะฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติ การให้สิทธิแก่ชุมชนในการจัดการทรัพยากรเหล่านี้ จะทำให้เกิดการฟื้นฟู และสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ ในขณะที่เดียวกันครัวเรือนและชุมชนก็ได้ใช้ประโยชน์เพื่อการบริโภค และเศรษฐกิจของครัวเรือน

3) การใช้ที่ดินเพื่อผลิตอาหาร ควรมีนโยบายการกระจายการถือครองที่ดินเพื่อให้ครัวเรือนเกษตรกรสามารถเข้าถึงปัจจัยที่ดิน ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญสำหรับการผลิต และนโยบายการคุ้มครองพื้นที่เกษตรกรรม เพื่อให้เกิดการคุ้มครองพื้นที่อาหาร ขณะเดียวกันต้องดำเนินการควบคู่กับการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในภาคเกษตร

4) นโยบายพืชอาหารและพืชพลังงาน ซึ่งทำให้เกิดความเสี่ยงในการใช้พื้นที่การเกษตร และฐานทรัพยากรธรรมชาติ ควรมีการจัดวางนโยบายที่ทำให้เกิดความสมดุล และนำไปสู่ความยั่งยืนในการใช้พื้นที่ ซึ่งจำเป็นต้องมีนโยบายความมั่นคงทางอาหาร และนโยบายพลังงานทางเลือกที่ดำเนินการทั้งระบบ เพื่อให้การใช้พื้นที่ไม่เกิดความเสี่ยง และทำให้ครัวเรือนเกษตรกรและชุมชน สามารถทำการผลิตได้อย่างยั่งยืน บนฐานความหลากหลายของกิจกรรมการผลิต อันจะนำมาซึ่งรายได้ และลดความเสี่ยงในด้านความมั่นคงทางอาหาร

5) นโยบายสนับสนุนการผลิตอาหารที่หลากหลายในระบบเกษตรยั่งยืน ซึ่งทำให้กระบวนการผลิตมีความปลอดภัย จากการศึกษาข้อมูล ซึ่งพบว่า ครัวเรือนเกษตรกรในชุมชน แม้ว่าจะยังใช้สารเคมีจำนวนมาก แต่มีความพยายามใช้ปัจจัยการผลิตทั้ง 2 แบบ คือ สารเคมี และสารอินทรีย์ควบคู่กัน จึงควรมีการสนับสนุนการผลิตที่ยั่งยืนให้มากขึ้น ที่ผ่านมากการสนับสนุนงานด้านความรู้และงานวิจัยในระบบเกษตรยั่งยืนยังมีไม่มากนัก จำเป็นต้องพัฒนางานความรู้และทำให้ระบบเกษตรยั่งยืนได้รับการสนับสนุนให้มีการขยายตัวในพื้นที่ ได้รวดเร็วขึ้น

6) ความรู้ในเรื่องอาหารปลอดภัยและโภชนาการ งานศึกษาพบว่า พื้นที่สำหรับอาหารที่มาจากท้องถิ่น หรือที่ใช้วัตถุดิบจากท้องถิ่น มีไม่มากนัก เนื่องจากความรู้ในเรื่องโภชนาการยังมีความสับสนระหว่างความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ กับความรู้พื้นบ้าน การรณรงค์ให้ผู้บริโภคได้เห็นและตระหนักในคุณค่าของอาหารพื้นบ้าน ซึ่งมีคุณค่าทางโภชนาการเช่นเดียวกับอาหารโดยทั่วไป จะมีส่วนช่วยรักษาฐานทรัพยากรอาหารของชุมชนได้เป็นอย่างดี และข้อมูลความรู้ที่เกี่ยวข้องกับความปลอดภัยด้านอาหาร และโภชนาการควรมีการกระจายอย่างกว้างขวาง รวมทั้งให้มีข้อมูลอย่างรอบด้าน เพียงพอ และเป็นจริงเพื่อให้ผู้บริโภคสามารถตัดสินใจได้

7) การศึกษาเชิงลึกในกรณีพื้นที่เสี่ยง หรือพื้นที่ที่เกิดวิกฤต เพื่อสร้างกลไกแก้ไขปัญหา หรือระบบเตือนภัยความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ทั้งนี้ ตัวชี้วัดความเสี่ยง จะทำให้ชุมชนได้พัฒนาศักยภาพของตนเองเพื่อแก้ไขปัญหา หรือปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทั้งปัจจัยจากธรรมชาติ และปัจจัยทางสังคม

8) การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน โดยการสนับสนุนการวางแผนการสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนให้มีอาหารที่เพียงพอ และสม่ำเสมอ ตลอดปี บนฐานการวิเคราะห์ศักยภาพ และข้อจำกัดของชุมชน การมีระบบข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับระบบอาหารของชุมชน รวมถึงการสร้างระบบ

สวัสดิการที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงด้านอาหารของชุมชน ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถปรับตัว และเข้าถึงความมั่นคงทางอาหารได้อย่างมีเสถียรภาพและยั่งยืน

9) การมีส่วนร่วมในระบบห่วงโซ่อาหารที่อยู่ห่างไกลจากชุมชน โดยมาตรการต่างๆ เช่น การกำหนดสินค้าที่เข้ามาขายในตลาดของชุมชน หรือท้องถิ่น การตรวจสอบความปลอดภัยด้านอาหาร โดยชุมชน ระบบกระจายอาหารของชุมชน ทั้งอาหารที่ผลิตภายในชุมชน และอาหารในระบบห่วงโซ่ที่มาจากภายนอกชุมชน ทั้งนี้ควรกระจายอำนาจให้ชุมชนท้องถิ่น ได้มีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายอาหารทั้งในระดับท้องถิ่น และระดับชาติ

บรรณานุกรม

- ชนิดา จรรยาเทศ แบนฟอร์ด. 2552. เหลียวหลัง แลหน้า : วาทะกรรมระดับโลกว่าด้วยการเกษตรและชนบท. โครงการศึกษาและปฏิบัติการงานพัฒนา(ไฟกัส). เอกสารประกอบการสัมมนา “การขับเคลื่อนพลังชุมชนเพื่อโลกอนาคต”. วันที่ 2-4 กันยายน 2553 . คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน. 2545. ข้าว ปลา อาหารและชุมชน. ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน. กรุงเทพฯ.
- ทศพล ทรรศนกุลพันธ์. 2549. หนทางในการเยียวยาสิทธิด้านอาหารของปัจเจกชน. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บัญญัติ แก้วส่องและคณะ. 2552. ความมั่นคงทางอาหาร: ผลกระทบของการพัฒนานโยบายภาคอีสาน. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พชร แก้วกล้า. 2553. สสำรวจคุณภาพผักในประเทศ(1). บทความในวารสารฉลาดซื้อ ปีที่ 17 ฉบับที่ 116. ประจำเดือนตุลาคม 2553. มูลนิธิเพื่อผู้บริโภค. กรุงเทพฯ.
- ศจินทร์ ประชาสันต์. 2552. รายงาน “การพัฒนาดัชนีชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร” มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย). ภายใต้ “โครงการขับเคลื่อนประเด็นเกษตรและอาหารในยุควิกฤติ ตามมติสมัชชาสุขภาพแห่งชาติปี พ.ศ. 2551”.
- อรุณี เวียงแสง และคณะ. 2554. สรุปผลการศึกษา “การพัฒนาดัชนีชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร” กรณีศึกษา 4 หมู่บ้าน จังหวัดแม่ฮ่องสอน. ในเอกสารประกอบงานสมัชชาเกษตรทางเลือก จ.แม่ฮ่องสอน ครั้งที่ 2 วันที่ 24-25 กุมภาพันธ์ 2554. ศูนย์เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านอำเภอขุนยวม. คณะจัดงานสมัชชาเกษตรทางเลือก จ.แม่ฮ่องสอน. หน้า 22-47.
- Food and Agriculture Organization. (2008). World Food and Agriculture in Review. *The State of Food and Agriculture*.
- Lutz, A.E., Swisher, M.E., and Brennan, M.A. 2010. Defining Community Food Security. Institute of Food and Agricultural Sciences, University of Florida. [online] . (accessed). http://edis.ifas.ufl.edu/pdf/wc/wc_06400.pdf. (19 November 2010)
- Via Campesina et al. 2007. Declaration of the Forum for Food Sovereignty, Nyéléni 2007. Forum for Food Sovereignty. 23rd-27th February 2007. Selingue. Mali. . [online]. (accessed) <http://www.nyeleni.org/spip.php?article290> (20 December 2010)